

चतुर्दशे वर्षे]

मार्गशीर्षपौषपूर्णिमा १९६४

[६-७ संख्ये

राजद्वेषनिशादयं विधुरयन् ओहं तनो भाषयन्
 तामिह जडवादकैरवकुलं ज्ञानस्विषा ग्लापयन् ।
 विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
 सज्जातः सुमयोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction
 United Provinces and Bombay Presidency for use in
 Schools and Colleges.

सम्पादकः—

त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको

महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—

अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गातृ-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहासण्डलम्, (जगद्गंज) काशी

—:०:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रान्नयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । निर्भारतम् ६)

छाप्रेम्या पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषयसूची

- १—आयुर्वेदशोखस्य महत्वरत्नोपायाः । } सम्पादकीयाः ११३-१७
 २—अहो महाविभूतिमत्त्वम् । }
 ३—विहारसंस्कृतसमितेः साभापत्यम् । } समालोचकः ११८-३०
 ४—कल्पवृक्षः सत्यङ्कश । }
 ५—'कामना' पाण्डेय श्री कुसुमाकरशर्मा सात्याचार्यः १२१
 ६—ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च पण्डित दीनानाथशर्मा
 शास्त्री सारस्वतः १२२-२५
 ७—छात्रजीवनम् श्रीकेदारनाथत्रिपाठी (सारनमण्डलस्थः) १२६-२७
 ८—कृतज्ञता पि० एस० श्रीनिवास अय्यर, मद्रास १२७-३०
 ९—समर्पणम् काशीस्थ राजकीयमहाविद्यालयछात्राः १३१
 १०—छात्रेतिकर्तव्यता श्रीविश्वेश्वरशर्मा साहित्यभूषणम् १३१-३३
 ११—वाराणसेयराजकीयमहाविद्यालयछात्रपरिषद्
 श्रीकेवलानन्दशर्मा "अज्ञेयः" १३४
 १२—भारतीया संस्कृतिः पं० त्रिलोकीनाथमिश्रः शास्त्री साहित्यरत्नम् १३५-३७
 १३—वेदाध्ययनस्यावश्यकता ... पं० श्रीवेणीरामशर्मा गौड़ः काशी १३८-४०
 १४—अभिभाषणम् पण्डित श्रीचित्रस्वामि शास्त्रिणां मीमांसाकेशरि-
 णाम् (प्रोफेसर हि० विश्वविद्यालय) १४१-४६
 १५—पुरतौ निवेदनम् पण्डितचण्डीप्रसाद शुक्लः (काशीस्थगोयनका-
 महाविद्यालयाध्यक्षः) १४७
 १६—चित्रम् (अज्ञेय-स्वामि दयानन्दमहाराजस्य) १४८
 १७—पत्रप्रतिलिपिचित्रम् (धर्मप्राण पण्डितप्रवर लक्ष्मणशास्त्रिद्रविड़-
 महोदयानाम्) १४९-५०
 १८—संगृहीत समाचाराः ... १५१-५२
 १९—कलङ्कमोचनम्—(नाटकम्)

सूर्योदयः ।

चतुर्दशे वर्षे }

मार्गशीर्ष-पौष-पूर्णिमयोः १८६५

{ ६-७संख्ये

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

आयुर्वेदशास्त्रस्य महत्त्व-रक्षणोपायाः ।

भारतीय-शास्त्रेषु सर्वाभ्यर्हितं वेदानां स्थानं विद्यते । तेषाम् ऋग्यजुःसामाथर्वण इति चत्वारो भेदाः सन्ति । प्रतिवेदमेकैक उपवेदोऽप्यस्ति । तथाहि ऋग्वेदस्यायुर्वेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्व-वेदोऽथर्वणश्च स्थापत्यवेदः (शिल्पशास्त्रम्) इति । तत्र यथा वेदेषु ऋग्वेदस्य तथैवोपवेदेषु आयुर्वेदस्य प्राथम्यम् । किं बहुना आयुर्वेदो हि भारते परमोपयोगितां विभर्ति । वेदानां प्रामाण्यपरीक्षायामायुर्वेदः परीक्षातुल्यमधिरोहति । तत्प्रामाण्यसिद्धौ वेदानामपि प्रामाण्यं परतः प्रमाणवादे सुरक्षितं भवति । उक्तं हि न्यायसूत्रकृता गौतमेन—

“मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्याद्”

तस्य वेदस्य प्रामाण्यं मन्त्रायुर्वेदवत् ज्ञेयम् । आप्तस्य प्रामाण्यात् । यो हि आप्त ईश्वरो वेदस्य स्रष्टा स एव मन्त्रायुर्वेदभागमपि सृजति तर्हि यथा वेदस्य मन्त्रभाग आयुर्वेदभागश्च तेनैव आप्तेन (ईश्वरेण) प्रोक्तौ सवर्णां प्रत्यक्षमेव प्रामाण्यमावहतः, तथैव वेदोऽपि तेनैव आप्तेन ईश्वरेण उक्तत्वात् कथञ्च प्रामाण्यमावहेत् । अन्येनापि केनचिदेवमेवोक्तम् तथाहि—

अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्रम् न तेषु किञ्चिद् वचनीयमस्ति ।

चिकित्सितज्यौतिषमन्त्रवादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ।

इति सर्वथा प्रत्ययाधायकं चिकित्सितवादापरनामधेयमायुर्वेदशास्त्रमेव निगदितम् प्राक्तनै विद्वधैः । तस्यायुर्वेदशास्त्रस्य योगशास्त्रप्रवर्तकैरपि उदाहरणतयाधयो गृह्यते । तथा च—

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुः आरोग्यं भैषज्यञ्चेति तथेदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा संसारः, संसारहेतुः, मोक्षः, मोक्षोपाय इति । आयुर्वेदशास्त्रीयाणामष्टानामङ्गानां शल्य-शालाक्यकोयचिकित्सा-भूत-विद्या-कौमारतन्त्रागदतन्त्र-वाजीकरणतन्त्राणाम् यथारोग्योपयोगित्वं तथा

योगसूत्रोक्तानां यमनियमोसन-प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाणा-
मष्टानां योगाङ्गानां मोक्षोपयोगित्वम् । अतएव भगवता पतञ्जलिना योगशास्त्र-
मिव वैद्यशास्त्रमप्युपदिष्टम् ।

इत्थं सर्वतः सर्वथोपयोगिन आयुर्वेदस्य ब्रह्मोपज्ञस्य माहात्म्यं को हि
सर्वथा वक्तुमर्हति । आयुर्वेद इति नामैवैतस्य जीवसमाजे सार्थक्यं समर्थयते ।
उक्तञ्च भावमिन्नेन विदुषा—

“अनेन पुरुषो यस्मादायुर्विन्दति वेत्ति च ।

तस्मान्मुनिवरैरेव आयुर्वेद इति स्मृतः ॥”

तस्यास्यायुर्वेदस्येह भारते वृट्टिशशासनकाले कीदृशी उपेक्षा समजनि इति
नास्त्यविदितं मर्मज्ञानम् । न क्वापि तस्य पठनपाठनव्यवस्था विहारराजा-
श्रिता विद्यते नापि तस्य प्रचारकृते राज्यशासनतः प्रबन्धो भवति । येन सर्व-
त्रैव भारते प्रतिनगरम् प्रतिग्रामम् पाश्चात्यचिकित्सावेदिनामेव वैद्यानां डाक्टर-
पदवाच्योनां समादरणम्, पाश्चात्यदेशोद्भवानामेवौपाधानां सर्वथाविहतः
प्रचारश्च समजनिषाताम्, एवंनाम भारतीयार्थशोषणन्तु यैः पाश्चात्यै वणिज्यया
क्रियते तैर्भारतीयार्थैरुक्तमपि वैदेशिकमौषधं पाययित्वा विदूषितम् । देशवायु-
विरुद्धानां सप्तसमुद्रद्वीपपारगणामौषधानां पानेन भारतीयाः क्षीणवला दुर्बल-
काया नानारोगाभिक्रान्ताश्च सन्तः स्वीयधर्मसंस्कारमर्थ्यादाविरहिताश्चापि
जाता इति महत् खेदास्पदम् ।

अस्तु सम्प्रति राष्ट्रियमहासभा- (कांग्रेस) प्रभावतः कतिपयेषु प्रान्तेषु
भारतीयानां हस्ते शासनसूत्रमागतं विद्यते । राष्ट्रसभानीत्येव च शासनसूत्रं
सञ्चाल्यमानञ्च दृश्यते । ततश्च कियती आयुर्वेदाभ्युदयाशालता अङ्कुरिता,
अस्माकं मनश्च्युततो भारतीयजनतालाभानुमित्या आनन्दारुणोदयं जनयति ।
दृश्यते च संयुक्तप्रान्ते कियतामायुर्वेदज्ञानाम् आयुर्वेदपद्धत्या चिकित्सां विद-
धतां सौलभ्यार्थं कियानपि प्रबन्धो जात इति । अग्रेऽपि यदि आयुर्वेदज्ञा विद्वांसः
सम्मिल्य परस्परं साहाय्यं कुर्वन्तः संघशक्तिं समेधयिष्यन्ति, आयुर्वेदीयचिकि-
त्सापद्धतेः प्राचीनशास्त्रमर्थ्यादा अनतिक्रम्य परिष्कारम् विधाय जनताचित्ता-
कर्षणं यदि करिष्यन्ति, तर्हि अवश्यमेव साम्प्रतिका राज्यशासनकर्तारो भार-
तीया आयुर्वेदाभ्युन्नतै विशेपतो वृत्तावधाना भविष्यन्त्येव । ईश्वरेणापि भग-
वता श्रीकृष्णेन पुरुषार्थकर्तुरेव कृते स्वसाहाय्यप्रदानम् प्रतिज्ञातम् तथाहि—

अस्ति चेद्दीश्वरः कश्चित् फलरूप्यन्यकर्मणाम्

कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः (भा० १० स्क०)

अतश्च सम्प्रति आयुर्गेदचिद्भिः सर्वथा आयुर्गेदचिकित्साप्रणालीपरिष्काराय तत्प्रचाराय च सर्वथा सर्वत्र सर्वतः सन्नद्धैर्भाव्यम् । भारतीयानां निःस्वानां सर्वसाहाय्यविरहितानां कृते आयुर्गेदचिकित्सापद्धतिरेव साधीयसी कल्याणकर्त्री सुलभा अल्पायासमूल्यलभ्या देशकालोपयुक्ता सात्स्या बहुलाभकरी गुणदा च विद्यते । किमत्र वयं वदामः, के न जानन्ति यत् समानदेशप्रकृतिजं हि भेषजं रोगमपाकरोतीति । सम्प्रति पाश्चात्यचिकित्सका अपि अचिकित्स्यरोगिणं तक्षीयजन्मभूमावेव प्रहियन्ति, यत्तत्र गत्वा समानप्रकृतिज-जलवायु-प्रयोगतो रोगापगतित्वशयं भाविनीति । ततश्च यदि प्राकृतिकजलवायोरेवं गुणातिरेको विद्यते तर्हि तज्जलवायुप्रवृद्धेषु स्वदेशीयौषधेषु कथञ्च गुणातिरेकः स्यादिति । अद्यत्वे देशीयशासकवर्गेषु सत्सु आयुर्गेदचिकित्सोभ्युदये आयुर्गेदज्ञानामुत्साहप्रदाने प्रचारे सर्वप्रियत्वे प्रतिबन्धो न भविष्यतीति इत्यस्माकं विश्वासः । अतश्च सर्गे आयुर्गेदज्ञा सम्मिल्य यतन्ताम् आयुर्गेदस्यास्य सर्वगुण-सम्पन्नस्य महत्वरणाय राजाश्रयप्राप्त्यै सर्वथऽभ्युदयाय चैवं हि धम्म-शास्त्रमर्यादानतिक्रमोऽपि राष्ट्रिय संसदा विधेयः येन कायस्येव मनसोऽपि स्वास्थ्यं भविष्यतीति विरमामो विस्तरात् ।

अहोमहाविभूतिमत्त्वम् ।

इह जगति ईश्वरस्यायं प्राकृतिको नियम एव निबद्धो दृश्यते यत् कदाचित् रजसो बाहुल्ये जगतः सृष्टिसंख्या समेधते । सत्त्वविवृद्धौ जनसुख-समृद्धिरुज्जृम्भते । तमसश्च प्रावल्ये मोहसन्ततिरातन्यते, यदनन्तरं क्रमशः क्षयावस्थायाः प्रारम्भक्रमेण पूर्णः प्रलय एव जायते । तदनन्तरं पूर्वं क्रमेण यथापूर्वं सृष्टिस्थितिर्भङ्गा भवन्ति । । यस्य कृते भुतिरपि भगवती शब्दभेदेनोच्चैर्गजति —

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्यमिच्छन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” । स्मृत्यादिवादा अपि विषये बहुधा विद्यन्ते—

जन्माद्यस्य यतः’ २।१।१। (ब्र०सू०)

१ओज्जुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥”

इति नियमानुसारमेवेह संसारे सर्वस्मिन्नपि विभागे सर्वोऽपि लौकिकोऽ-लौकिको वा व्यवहृतः सर्वदा सर्वथा समुज्जृम्भते । सम्प्रतीह भारते कला-

वपि युगेऽस्मिन् 'ग्रहान्तर्दशान्तर्दशावत् चतुर्णामपि युगानां समुद्रेको दृश्यते । भगवता मनुनापि अयमेव भावः स्फुटमुदीरितोऽवलोक्यते । तथाहि—

“कलिः शयानो भवति सखिहानस्तु द्वापरः ।

चेष्टमानस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन्”

एवं यदि युगपरिभाषा स्यात्, स्यादपि कलावेव चतुर्णां युगानामतर्भावः । अर्थनीतौ, राजनीतौ, यथा सर्वतोऽभ्युदयविवृद्धय आन्दोलनं भवति, तथा-
ऽस्माकं धर्मनीतावपि वैगुण्यन्नापतेदिति परमेश्वरेणेह भारते बहवः सत्-
पुरुषाः समुद्भाविताः । यदा पाश्चात्यानीश्वरवादबहुलसभ्यतासम्पर्केणेह
देशे जनानां विवेकशक्तिर्विगुणितप्राया समजनि, परमात्मनि भारतीयसंस्कृतौ
धर्मशास्त्रीयविधाने च श्रद्धाराहित्यं विजृम्भमाणं दरीदृश्यते स्म, तदैव योग्या
ईश्वरभक्ता धर्मोपदेशकाश्च प्रादुर्भूताः । यदा च पाश्चात्यविज्ञानान्धीकृतचक्षुष्का
विचक्षणं भारतीययुवकाः स्वधर्मतः पराङ्मुखवृत्तिमाशिश्रयिष्व इवासन्,
तदैव श्री भारतधर्ममहामण्डलरत्नभूताः श्रद्धेयश्रीस्वामिदयानन्दमहाराजाः
सनातनधर्मप्रचारे प्रवृत्ताः । अशेषविद्याविजृम्भितवैदुष्या महामहोपाध्यायाः
श्रीलक्ष्मणशास्त्रिद्राविडमहोदयाश्च तदानीमेव सर्वतोऽवहेत्यमाने संस्कृतचिद्व-
त्समाजे सनातनधर्मप्रचारार्थं समस्तभारते महदान्दोलनं कृतवन्तः । एभिर्म-
हानुभावैः सनातनधर्मस्य संस्कृतविद्यायाश्च यथाशक्ति साधु समभ्युदयं
संरक्षणञ्च कृत्वा सनातनधर्मे जनानां श्रद्धा दृढतरा आसज्जिता । तत्र स्वामि-
दयानन्दमहोदया वैज्ञानिकपद्धत्या श्रीसनातनधर्मस्योपयोगितामावश्यकत्वञ्च
व्याख्यातवन्तः । तेषां धार्मिकं व्याख्यानमधिकं प्रभावशालि श्रोतृचित्ताकर्षकं
विज्ञानसमर्थितञ्च भवति स्म । तेषां व्याख्यानं श्रुत्वा आधुनिकविकृतबुद्धयो
धर्मश्रद्धाविरहिताः परित्यक्तभारतीयार्थमन्यथा अपि मानवाः सनातनधर्मा-
नुरागेणो भूत्वा आर्यमर्यादाधर्मसेवापरायणा भवन्ति स्म । तैर्लिखिता बहवो
धर्मग्रन्था व्याख्यानोपयोगिनो धर्मश्रद्धोत्सादका विद्यन्ते । तेषु 'धर्मविज्ञान'
नामकं पुस्तकन्तु सर्वोपयोगि सर्वदा सनातनधर्मभिः स्वपाश्वे स्थोपनीयं
सर्वथा परिशीलनीयञ्च विद्यते । स्वर्गीया धर्मप्राणाः म० म० प० लक्ष्मणशास्त्रि-
द्राविडमहोदयाश्च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा अद्भुतमहिमानः लोकसंग्रहदत्ताः संस्कृत-
विद्यायां वृहस्पतिकल्पा एवासन् । तेषु अद्वतसिद्धि-खण्डनखाद्यप्रभृतिवेदान्त-
ग्रन्थानां गौतमसूत्र-वात्सायनभाष्यप्रभृतिन्यायग्रन्थानाञ्च सपरिष्कारं संशा-
धनं टिप्पणादिविभूषितत्वञ्च विधाय प्रकाशनं कृतवन्तः । यद्यपि संस्कृताध्य-
यनाध्यापनप्रियास्ते कलिकाता-(कलकत्ता) नगरीयराजकीयप्रधानविद्यालये

संस्कृताध्यापका एवासन्, परन्तु सनातनधर्मज्ञासं दृष्ट्वा व्यथितान्तरा-
त्मानोऽध्यापकतां विहाय राजकीयसम्मानं महामहोपाध्यायपदं च परित्यज्य
सर्वत्रैव भारते वर्णाश्रमधर्मप्रचारप्रसङ्गतो भ्रमणं विधाय 'वर्णाश्रमस्वराज्य'
नाम्ना धार्मिकमान्दोलनं चालितवन्तः । तेषां जीवनदशायामेव सर्वत्रैव भारते
प्रतिप्रान्तं प्रतिमण्डलं वर्णाश्रमस्वराज्यसंघं द्रुमस्य शाखाः प्रशाखाः प्रतिष्ठिताः
समजनिषत् । यस्यैषम एकादशमहाधिवेशनमिह काश्यां महता समारोहेण
समपद्यत ।

एतेषां स्वामि-शास्त्रिमहोदयानाम् स्मृतिः खम्प्रति महाधिवेशनावसरे
बलादाकुलयति चेतोऽस्माकम् । इमे स्वनामधन्या महात्मानो जलप्रामीयवर्णा-
श्रमस्वराज्यसंघमहाधिवेशने वर्णाश्रमधर्मप्रचारपरायणा रात्रिन्दिबमविगणित-
कायक्लेशम् अत्यधिकं शारीरं परिश्रमं कृतवन्तः । यतश्च व्याधिप्रस्ता धार्मिक-
प्रचारमनसः शाश्वतिकमेवात्मतिरोधानं कृतवन्तः, इत्यहो ! सनातनधर्मस्य
ग्लानिकालः सनातनधर्मणाञ्च विषादस्थानम् । तदय कलेः शुभदशाभागो वाऽशुभं
भागो वेति नाद्यापि निर्णेतुं शक्यते, आशास्यते च शुभदशैव भविष्यतीति ।

यतस्तेषां महात्मनां नामाश्रयेणाद्यापि धर्ममहामण्डलमहोपदेशकमहा-
विद्यालयप्रभृतिसनातनधर्मप्रचारमार्गो वर्णाश्रमस्वराज्यसंघश्च दैनन्दिनं
समेधमानमहिमानावेव दृश्यते । अग्रेऽपि सर्वथा तेषां महापुरुषाणां सङ्कल्पितं
कृत्यजातं तदनुगाञ्चालयिष्यन्त्येवेति निश्चिता धीरस्माकं विद्यते । जलगांवा-
धिवेशनसमये धर्मप्राणशास्त्रिचरणैर्लिखितस्य पत्रस्य प्रतिलिपिचित्रं तथा
स्वामिदयानन्दमहाराजस्य चित्रमपि अस्मिन्नेवाङ्के प्रकाश्यते । अधुना
स्वर्गरीयांस्येव वर्चास्यभिधाय तयोश्च रणाब्जयोः श्रद्धाञ्जलिं विनिवेद्य विरमामो
विस्तरात् । (स० सम्पादकः)

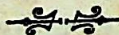
—:०:—

“कल्पवृक्षः”

सम्पादकः पं० दुर्गाशंकरनागरः ।

उज्जयिनीनगरीतः (उज्जैन) कल्पवृक्षपत्रं प्रतिमासमाध्यात्मिकलेखविशिष्टं
सुन्दरं रायलाख्याकारविशिष्टं हिन्दीभाषामयं निःसरति । पत्रस्यास्य सप्तदश-
वार्षिकस्य द्वितीया संख्या मत्पुरतो विद्यते । पत्रेऽस्मिन् आध्यात्मलेखेषु सर्वेऽपि
'अन्तःकरणको उच्चस्थिति' 'आन्तरजीवन' प्रभृतयो लेखा वैदुष्यपूर्णा दृश्यन्ते ।
पत्रमिदम् इयतो वर्षाद्विविध्वन्नं निःसरति, एतदेवास्योपयोगितां सूचयति ।

सर्वथा आध्यात्मिकत्वप्रधानेऽस्मिन् भारते एवंविधानामपि पत्राणां सर्वदा विद्यते प्रयोजनम् । मुद्रणप्रकाशनादिकमपि शोभनं विद्यते । उद्गमस्थानम् कल्पवृक्षकार्यालय उज्जैन सी० आई० इत्यस्ति । कार्यालयादस्मात् आरोग्या-
नन्दसुखशान्तिप्रदायका ग्रन्था अपि प्रकाशिता भवन्ति । जगति प्राकृतिक-
चिकित्साध्यात्मिकज्ञानवृद्धये एतत्पत्रसम्पादकमण्डलेनैकमाध्यात्मिकमण्डलमपि
प्रतिष्ठापितं विद्यते, तत्सदस्येभ्यो विना मूल्यं कल्पवृक्षपत्रमन्यानि चोपयोगीनि
पुस्तकानि वितीर्यन्ते । सदस्यताशुल्कम् किमस्तीति पत्रादस्मान्न ज्ञायते ।
कल्पवृक्षपत्रस्य वार्षिकं मूल्यम् २॥) सार्द्धं रुप्यकद्वयं विद्यते ।

बिहार-संस्कृत-समितेः साभापत्यम् ।

मिथिला हि संस्कृतविद्यायाः प्रधानं विद्यापीठं वेदकालत एव प्रसिद्धा
विद्यते । यत्र हि विदेहराजस्य जनकस्य राजधान्यां कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा
विद्वांसः समवेता भवन्ति स्म । यत्र ब्रह्मविद्याविचारे विदुषां वैदुष्यं ब्रह्मवादित्वं
सर्वमपि स्फुटतामुपैति स्मेति बृहदारण्यकोपनिषदि निवद्धाज्जनकयाज्ञवल्क्या-
ख्यानकात् प्रतीयते । यत्र हि श्रुत्यामुपनिषद्भ्या आख्यायिकया संस्कृतविद्याया
लोकोत्तरमाहात्म्यमुद्घोष्यते । तत्रैव बिहारप्रान्ते सम्प्रति पाटलिपुत्रे संस्कृत-
समितेः केन्द्रं विद्यते । यद्यपि तत्र संस्कृतशिक्षायाः कोऽपि महाविद्यालयो
वर्तमानशासकैर्न प्रतिष्ठापित इति विदुषां मनस्तापं जनयत्येव, तथापि
मिथिलायाः प्राचीनं गौरवं स्मारं स्मारं महाराजाधिराजस्य द्वारवक्त्रनरेशस्य
श्रीभारतधर्ममहामण्डलादिधार्मिकसंस्थानादिभिस्तदीयं धर्मप्रचारसाहाय्यमव-
लोकमवलोकं चेतः प्रसादमायात्येव । अद्यत्वे विरलसंस्कृतप्रचारेऽपि भारते
मिथिलायां प्राचीना संस्कृतप्रचार-परम्परा अनुच्छिन्नैव दृश्यते । वर्तमान-
महाराजाधिराजस्य मिथिलाधिपतिमहोदयस्य पूर्वपुरुषैः संस्कृतप्रचारे बहु
प्रयतितं विद्यते । सम्प्रत्यपि प्रतिवर्षं तत्र राजधान्यां संस्कृतविदुषां दानमाना-
दिभिः सत्कारो भवति । अधुना पटनानगरस्थविहारसंस्कृतकम्भोक्शनसद-
स्याः स्वसमित्याः सभापतिपदे सर्वसम्मत्या हिजहार्नेस महाराजाधिराज सर
श्रीकामेश्वरसिंहशर्माणं मिथिलाधिपतिं पञ्चवर्षावधिकालस्य कृते निर्वाचित-
वन्त इति परमहर्षास्पदम् ! तेन तेषां सङ्घिवेकस्य परिचयेन सह भारत्याः
संस्कृतगिरोऽभ्युदयस्य च प्रत्याशा प्रदीप्ता जाता । यतो हि तत्र पदे महाराजा-
धिराजस्य द्वारवक्त्रेशस्याधिष्ठानेन पुनरपि मिथिलायां प्राचीनेन संस्कृतगौरव-
कालागमेन सह पुष्पपुर्यां वर्तमानशासकानां राजधान्यां संस्कृतविश्वविद्याल-

योऽवश्यं प्रतिष्ठापितः स्यादिति । अस्तु, सम्प्रति यद्यं विहार-संस्कृतसमिति-सद-
स्येभ्यो योग्यस्थाने योग्यतरस्यैव निर्वाचनस्य कृते भूरिशो धन्यवादान् वितरन्तो
द्वारवङ्गेशमहाराजश्चाभ्यर्थयामहे यत् विहारसंस्कृतसमितिसभापतिपदमधि-
प्टाय स्वाधिकारानुरूपं स्वप्रतिष्ठानुकूलञ्च संस्कृतभारतीसमुज्जतिं विदधत्
गीर्वाणवाणीसेवकानां सर्वेषामेव विदुषां ब्राह्मणानामाशीर्वादभाजनं
भवत्विति शिवं भूयात् ।—(कञ्चन विहारप्रान्तीयः)

आर्यमहिलापत्रिकायाः सत्यङ्कः ।

परमपवित्रे प्राचीनविद्यापीठेऽस्मिन् वाराणसीक्षेत्रे भारतीयसंस्कृति-
संरक्षिकायामार्यमहिलानां सर्वथा हिताधायिका आर्यमहिलामहापरिषत्ता-
मिका एका जागरूका संस्था प्रतिष्ठापिता विद्यते । या च भारतीयानामार्य-
महिलानां विविधं हितकरमभ्युदयकरं शिक्षासमेधकं रक्षाविधायकं दीनाना-
थानां विध्वानामार्यनारीणाञ्चान्नवस्त्रादिना पोषणादिकं प्रशंसनीयमत्याव-
श्यकं कृत्यजातं कुर्वती सर्वमान्या सकलशिक्षितजनस्तुत्या एकाऽद्वितीयो
संस्था विद्यते ।

तस्याः सत्स्वपि विविधविभागेषु एको मुख्य आर्यमहिलामहाविद्या-
लयो नाम (हार्डस्कूल) शिक्षाविभाग आर्यमहिलासु धार्मिकशिक्षाविस्तारं विदधत्
साहित्यसमाजशिल्पसंगीतादिकलानामपि शिक्षां तासु विस्तारयति । तस्यैव
मुखपत्ररूपेण “आर्यमहिला” नाम्नी विविधचित्रचमत्कृता धार्मिकसाहित्यिक-
सामाजिकादिविषयकलेखविभूषिता सर्वथा चित्ताकर्षकरी मासिकी हिन्दी-
पत्रिका प्रतिमासं स्वनामधन्यानां महतां विदुषां विदुषीनाञ्च लेखराजिनी
राजिता पाठिकानाञ्च पाठिकानाञ्च मनोविनोदं शिक्षाविस्तारं च विदधाति ।
मखणमञ्जुलमनोहर-कर्गजपृष्ठेषु सुन्दरस्वच्छसरलहिन्दीभाषामयी निःसृत्य
सर्वग्रन्थेषु भारते समुपसर्पति । यस्या वार्षिकं मूल्यं ५) रुप्यक-
पञ्चकमेवास्ति । तस्या एव पत्रिकायाः सतीनामकोऽयमङ्कः सर्वथा प्रशंसनीयो
भारतीयानामार्यमहिलानां दिव्यादर्शानुकरणीयचरित्रप्रकाशकैर्विधिर्लेखैः
समन्वितो विद्यते । अङ्केऽस्मिन् ‘अपनी बात’ सतीचरित्रसंस्मरणं प्रभृतयः
सम्पादकीया विचारा अभ्येषां च मैथिलीशरण-हरिऔध पं० श्री ईशदत्तद्विजेन्द्र-
श्री सरयूप्रसादशालिप्रभृतिविदुषां कविताः ‘आदित्य’ ‘प्र । । द’ ‘सुदर्शन’
‘विशारद’ ‘विजय’ ‘सहृदय’ प्रभृतीनाञ्च लेखा भवमायाः ओजःप्रसादमाधु-
र्यादिगुणगुम्फिताः शिक्षाप्रदाः पठनीयाः सन्ति । आर्यनारीणां कृते

सत्यङ्कोऽयम् संग्रहणीयो विद्यते । अत्र सत्याः सावित्र्याश्चरितमेवेदृशं विद्यते, यस्य पठनेनार्यमहिलानां शुद्धं पवित्रं हृदयं पवित्रतरं भवदाम्पत्य-प्रेमास्पदीभूतं सद् आर्यनारीधर्ममाहात्म्यमूल्यावेदि स्वजीवनं सार्थकं विधातुं समर्थं स्यात् । किमुतान्येषामुन्नतोनततरभावविभूषितानां लेखानां पठनेनेति सर्वानेव भावुकान् ब्रूमः-स्वभगिनीदुहितृप्रभृतिभ्योऽङ्कमिमं पठितुं समर्पयन्तु इति । सर्वगुणसम्पन्नस्य सत्सत्युत्तरशतद्वयपृष्ठात्मकस्य सुपरायलाकारविशिष्टस्य चित्रपूर्णस्याप्यस्याङ्कस्य मूल्यं रूप्यकद्वयं विद्यते । सम्पादको पं० रमेशदत्तपाण्डेयः बी० ए०, ठाकुर आत्माप्रसादसिंहश्च । प्राप्तिस्थानम् आर्यमहिला आफिस श्रीभारतधर्ममहामण्डल जगतगञ्ज बनारस ।

(समालोचकः)

सनातनधर्मप्रचारः ।

श्री भारतधर्ममहामण्डलस्य प्रचारविभागतः धर्मप्रचारार्थं महामहो-पदेशकपण्डितगङ्गाविष्णुशाली साहित्यनिधिः, वेदरत्नम् तथा पण्डित बलदेवदत्तठाकरमहाशयश्च नवम्बरमासे अलीगढ़नगरे पञ्चदशदिनानि यावत् वर्णव्यवस्था मूर्तिपूजा श्राद्धपुराणादि महत्त्वप्रतिपादकं महत् प्रभाव-शालि भाषणं दत्तवान् । उक्तवेदरत्नमहोदयस्य वैदुष्यपूर्णं वैज्ञानिकं युक्तिपूर्णं भाषणं श्रुत्वा तत्रत्या जनता अतीव मुग्धा संजाता । भीमतः पण्डित-श्रीधरलालभार्गव-(वारपट ला) महोदयस्य समुत्साहेन तत्र महामण्डलस्य शाखासभायाः स्थापनं संजातम् । एवमेव गाजीपुरमण्डले महोपदेशकः पण्डित चेतारामत्रिपाठी, महामहोपदेशकः पण्डितगंगाविष्णुःशालिमहोदयश्च सप्तदिनं यावत् स्वमधुरेण भाषणेन तत्रस्थसनातनधर्मावलम्बितनान्तःकरणेषु समुत्साहमुत्पादिवान् । एवं विद्वांसः धर्मप्रचारकाः प्रचारं कुर्वन्तीति ।

प्रलयस्वरूपम् ।

(कस्मिंश्चिद्द्वयाकरण-टीकाग्रन्थे)

प्रलये नियतकालपरिपाकाणां सर्वप्राणिर्कर्मणामुपभोगेन प्रलयाल्लीन-सर्वजगत्का माया चेतने ईश्वरे लीयते । लयश्चाऽयं पुनः प्रादुर्भावफलको नाऽत्यन्तिको नाशः, उत्तरसर्गानुपपत्तेः । नाऽपि सर्वथाऽभानं प्रातिभासिक-मात्रशरीरस्य मिथ्यावस्तुनोऽनवभासे तदभावस्यैवापत्तेः । किन्तु सुप्तेव तिष्ठति कार्यप्रवृत्त्यभावात् । स्वप्रतिष्ठेश्वरस्याऽत्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्-बलाद् भासमानाऽप्यभासप्रायैव । —(कश्चन मिथुः)

सूर्योदयः ।

१२१

“कामना”

लेखकः—पाण्डेयः श्रीकुसुमाकर शर्मा साहित्याचार्यः । (पटना)

(१)

अमल-कमल-वासा
चारु-चन्द्र-प्रकाशा,
विधुरिव निज-भासा—
रिक्थं-पुष्प-प्रकाशा ।

विधि-नर-शिव-दासा
विश्वपाः कुन्दहासा,
निधि-हृदय-निवासा
पातु गामिन्दिरा सा ॥

(२)

नृप-कलह-विलासाऽ-
दृश्यभञ्जु-प्रहासा ,
विहित-नव-नृपाशा
कीर्त्यते, चंचलासा ।

युग-युग-नव-वेषा
पालनार्थ-प्रयासा,
'कुसुम'-जित-सदेशौ
पातु “पेँत्रे” वरा सा ॥

नोट—१ रिक्थम् = धनम् । २ चंचलासा = चंचल आस आसनं स्थितिर्यस्याः सा ।
३ सदेशा = सदेशः समीपस्थानं यस्याः सा । ४ पेँत्रे = सूर्योदयमिति भावः ।

—लेखकः ।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्याव्यवस्था च

[निबन्धक—पं० दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः मुलतान]

कीदृशी दुर्दशा ब्राह्मणहिंसकानां निर्दिष्टा वेदभगवता । अत एव महाभारते—
 ‘ब्राह्मणो नाऽवमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन्’ आदि पर्व० १९०।१३ ॥
 ‘तद् वै राष्ट्रमास्त्रवति नाव भिन्नामिवोदकम् । ब्रह्माणं (ब्राह्मणं) यत्र हिंसन्ति
 तद्वाष्ट्रं हन्ति दुच्छुना’ अथर्व० ५।१९।८ हिंसायोग्यतायामेव ब्राह्मणहिंसा निषिद्धा—
 इति जन्मना ब्राह्मणादिवर्णव्यवस्था सिद्धा । गुणकर्मणा तु मतायां, हिंसायोग्यत्वे
 ब्राह्मणत्वमेव कुतो वादिमते । नहि ब्राह्मणगुणकर्म हिंसायोग्यम् । हिंसा-योग्यता-
 यामपि तन्निषेधाज्जन्मना वर्याव्यवस्था सिद्धा वेदनये । अत एव वेदे—‘न ब्राह्मणो
 हिंसितव्यो’ अथर्व० ५।१८।६ एतदनुवादो मनुस्मृतौ—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्
 सर्व्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रदेनं बहिष्कुर्यात्’ मनु० ३८० । अनेनाऽपि वेदानुवादक-
 मनुवचनेन जन्मना वर्याव्यवस्था सिध्यति, न गुण-कर्मणा । गुणकर्मणा वर्णो
 मते तु सर्व्वपापेषु स्थितस्य ब्राह्मणत्वमेव कुतः ? । यदि च न ब्राह्मणत्वम्; तर्हि
 वधदण्डमपहाय कथं तस्य देशनिर्वासः । तेन मनोरपि वेदानुकूलं ‘नरेषु ब्राह्मणाः
 स्मृताः’ १।९६ इति, ‘अविद्वान्श्चैव विद्वान्श्च ब्राह्मणो दैवतं महत्’ ९।३१७
 ‘नाऽध्यापनाद् याजनाद्या गर्हिताद् वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-
 ऽम्बुसमा हि ते’ मनु० १०।१०३ इति स्वोक्त्या ‘च जन्मना ब्राह्मणे पक्षपातः
 सूच्यते । अत एव ‘सम्भवतोऽर्थस्य’ न्याय० १।२।१३ इति सूत्रस्य भाष्ये ब्राह्मणो निर्दिष्टः ।

‘न ब्राह्मणवधाद् भूयानवर्म्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न
 चिन्तयेत्’ मनु० ८।३८१ । अनेन ३८० श्लोकानुसारं पापयुक्तस्यापि ब्राह्मणस्य
 मनसाऽपि वधाऽभावचिन्तनेन जन्मना वर्याः सिद्धो नतु गुणकर्मणा । नहि ब्राह्मण-
 गुणकर्म सर्व्वविध-पापस्य (?) । ‘ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा’
 महाभारते आदिपर्वणि १।९२।३६ ॥ ‘स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबँश्च गुरोस्तत्पमा-
 वसन् ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचर ५स्तैरिति’ ५।१०।९ इति छान्दोग्यो-
 पनिषदि, निरुक्ते ६.२७।२ ‘सप्तमर्यादाः’ इति मन्त्रव्याख्यानाऽवसरे ब्रह्महत्या
 महापातकेषु गणिता । ‘नहि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा’ महाभारते
 आदिपर्व० २९।२ इति गरुडवचनं निषादाचारब्राह्मणं निगीर्यवतः ॥ ‘प्रतिलोमं
 वै तद् यद् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्, ब्रह्म मे वक्ष्यति’ बृहदारण्यक० ४।१।१५
 शतपथचतुर्दशाण्डे ।

‘य एनं (ब्राह्मणं) हन्ति मृदुं मन्यमानो देवपीयूषं न कामो न चित्तात् । स तस्येन्द्रो हृदयेऽग्निमिन्धे चमे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम्’ अथर्व० ५।१८।५ इति ब्राह्मणहन्तेन हृदयेऽग्निदाहो नभसोरपि च द्वेष्टृत्वमुक्तम् ॥ ‘मार्कीं ब्रह्मद्विषो वनः’ अथर्व० २०।२२।२, ऋ० ८।४५।२३ हे इन्द्र ! त्वं ब्राह्मणद्वेष्टन् मा भज । ब्राह्मणस्य सामर्थ्यं श्रोतव्यम्—‘जिह्वा ज्या भवति, कुलमलं वाङ्, नाडीका दन्तास्तपसा-ऽभिदग्धाः । तेभिर्ब्रह्मा (ब्राह्मणो) विध्यति देवपीयूषं हृद्बलैर्धनुर्भिर्देवजुतैः’ अथर्व० ५।१८।८ निगदव्याख्यातोऽयं मन्त्रः ।

‘ब्रह्मद्विषो जहि’ सामवेद० ऐन्द्रपर्व० २।९।१ ऋ० ८।६४।१ अथर्व० २०।९३।१ । ‘ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा च’ ऋ० १०।४२५।६ अत्र सर्वत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणो गृह्यते । तथा च शतपथे—५।१।१।११ ‘ब्रह्म हि ब्राह्मणः, क्षत्रं राजन्यः’ शत० ५।१।५।२-३, ४-५, ११-१२ । “समानार्थवैतो ब्रह्मनशब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । अतश्च समानार्थो । एवं ह्यह—कुतो नु चरसि ब्रह्मन् ! कुतो नु चरसि ब्राह्मण ! इति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः” महाभाष्ये ५।१।७ सूत्रे प्रथमाह्निके । अत एव निरुक्ते ६।१।१ ‘ब्रह्मद्विषे’ इत्यस्याऽर्थो ‘ब्राह्मणद्वेष्ट्रे’ इति कृतः । ‘ब्रह्मा-विप्रः प्रजापतिः’ अमरकोपे तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे ११४ । ‘ब्रह्मद्विषे’ अ० ८।४।२ ब्राह्मणसे द्वेष करनेवाले—इत्यार्यसामाजिकः प० राजारामशास्त्री । एवं ‘क्षत्रस्याऽतिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः । ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम्’ मनु० ९।३२० ‘ब्रह्मराजन्याभ्यां ऋद्धाय चार्याय च’ यजुः २८।२ ‘अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय’ यजुः १८।४४ अत्रापि ‘ब्रह्म’ इत्यनेन ब्राह्मणो गृहीतः । ‘ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति’ कुतो नु चरसि ब्रह्मन् । तस्मै मा ज्ञूया निधिपाय ब्रह्मन् ! इत्यादिप्रयोगादिति सायणः ऋ० १०।८५।३ भाष्ये । ‘ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामाऽस्ति’ इति स्वा० दयानन्द ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां ८७ पृष्ठे । ‘तद् ब्रह्म’ यजुः ३२।१ अत्र परमात्मा ब्राह्मणरूपो मतः, अत एव पुराणादिके ब्राह्मणानां विष्णुत्वेन वर्णनम् । ‘विष्णुयति द्विजम्’ इत्युदाहरणं प्रसिद्धमेव ।

‘ब्रह्मद्विषं द्यौरभिसन्तपाति’ अथर्व० २।१२।६ स्पष्टम् । ‘वृश्च-प्रवृश्च-संवृश्च, दह-प्रदह-सन्दह । ब्रह्मण्यं देवि ! अघ्न्ये ! आमूलाद् अनु सन्दह । यथायाद् यम-सादनात् पापलोकान् परावतः’ अथर्व० १२।११।१-२-३ [१२।५ (७) । ६२-६३-६४] ‘छिन्धि आछिन्धि प्रच्छिन्ध्यापि क्षापय क्षापय । आददानमाङ्गिरसि ब्रह्मण्यमुपदासय’ अथर्व० १२।५।५१-५२ कीदृशो दन्तचर्वणं कृतं वेदेन ब्रह्मण्याय (ब्राह्मणतिरस्कृते) ॥ ‘तानि सर्वाणि अपक्रामन्ति ब्रह्मगवीमाददानस्य जिनतो ब्राह्मणं क्षत्रियस्य’ अ० १२।५ (२) । ११ अत्र ब्राह्मणतिरस्कृतेः क्षत्रियस्य तेजो-वाग्-धी-धर्म-राष्ट्र-यशो-द्रविणाऽऽयुः-प्रजा-पशूनां नाश-प्रदर्शित एतन्मन्त्रसम्प्रोचनेषु

७-८-९-१० मन्त्रेषु ॥ 'एवा त्वं देवि ! अघ्न्ये ! ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोर-
राघसः । वज्रेण शतपर्वणा, तीक्ष्णेन क्षुरश्चष्टिना, प्र स्कन्धान् प्र शिरो जहि' अथर्व०
१२।५ (७) । ६५-६६-६७ भगवान् वेदो ब्रह्मज्यस्य शिरस्छेदनं ब्रूते । कीदृशो
वेदस्याऽपि ब्राह्मणे पक्षपातः । पश्यतु ब्राह्मणद्रोघी ॐ वैदिकमानिनी 'बाबूपाटी'
प्रमाणानीमानि । एतदनुकूलमेव भागवतपुराणे भगवान् कथयति—'तस्माद् ब्रह्म-
ऋषीनेतान् ब्रह्मन् ! मच्छ्रद्धयाऽर्चय । एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्वा, नाऽन्यथा भूरि-
भूतिभिः' भाग० १०।८६।५७ एवं पुराणान्तरेषु महाभारते च शतशोऽध्याया
ब्राह्मणस्तुतिमिराचिताः (व्याप्ताः) ।

'विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः' याज्ञवल्क्यो व्यवहाराध्याये ३०४
श्लो० । एतेन प्रतीयते—याज्ञवल्क्यस्मृतावपि जन्मना वर्णो मतः । अन्यथा
ब्राह्मणकर्म कुर्वाणं स कथं दण्डयेत् ? । गुणकर्मकृतव्यवस्थया यदा वादिनो
वरणनिश्चयं पञ्चविंशतिवर्षेऽन्यस्मिन् वा काले कुर्वते; तर्हि ते प्रष्टव्याः—किं
तस्मात् पूर्वं तस्मिन् पुरुषे कोऽपि वर्णो भवति नो वा ? । यदि न भवति; तर्हि
त्वद्—यज्ञोपवीतावस्थामेदं कथमभूत् प्राक् ? । यदि कथ्येत—तस्य वर्णं
प्राग् भवतीति । तर्हि वाच्यम्, जन्मना वा ? । यदि जन्मना; तर्ह्यस्मत्पक्षः सिद्धः ।
कर्म तु तदा तस्य न भवति, अत एव 'कर्मणा' इत्युत्तरन्तु अनन्वितम् । यदि
कथ्येत, स जन्मवर्णं परिवर्त्तते इति । तर्हि यज्ञोपवीतावस्थाऽपि किं पुनः
परिवर्त्तते ? । किं पञ्चविंशतिवर्षोत्तरं सा गर्भाष्टमाद्यवस्था प्राप्तुं शक्या ? । यदि
न, तर्हि जन्मना वर्णः सिद्धः । अन्यथा सपनयनादिकेन वर्णविनिश्चयोत्तरमेव
भवितव्यम् ।

पुनराचष्टे वेदः—'लोमानि अस्य (ब्राह्मणतिरस्कृत्तुः) संह्रिन्धि, त्वचमस्य
विवेष्टय । मांसान्यस्य शातय; स्नावान्यस्य संवह, अस्थीन्यस्य पीडय; मज्जानमस्य
निर्जहि, सर्वाण्यस्य अङ्गा पर्वणि विभ्रथय' अथर्व० १२।५ (७) । ६८-६९-७०-७१ ।
कीदृशं दन्तघर्षणं कृतं वेदेन ब्राह्मणतिरस्कृत्तुं कृते । तर्हि यदि पुराणैर्ब्राह्मणा-
नामत्यन्तस्तुतिं कृता भवेत्; तद् वेदानुयायिषु तेषु किमाश्चर्यम् ? । परं दुरात्मान
आक्षेपका कथयन्ति, यत्—तानि ब्राह्मणैः प्रणीतानि, अत एव तेषु तैः स्वतोद्भूया
प्रक्षिप्ता । परमधुना ते वेदानपि ब्राह्मणैः प्रणीतान् मन्यन्ताम्; परमात्मानं वा
ब्राह्मणपक्षपातिनं मन्यन्ताम् । 'स एतेन वज्रेण ब्राह्मणो राजानमात्मनोऽबलीया
सं कुरुते । यो वै राजा ब्राह्मणाद् अबलीयान्, अग्नित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवति'
शतपथ० ५।४।४।१५।

पुनरपि वेद आचष्टे—'अनुगच्छन्ती प्राणानुपदासयति ब्रह्मगवो ब्रह्मज्यस्य'
अ० १२।५।२७ ब्राह्मणको सताने वालेके प्राणोंको क्षीण कर देती है—जब

* ब्राह्मणद्रोघी । ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीत्यर्थः । तृप्ति ङीप् ।

ब्रह्मगवी उसके पीछे चल रही है—इस्यार्थ-सामाजिको राजाराम शास्त्री । ‘अवास्तु-
मेनयस्तगमप्रजसं करोत्यपरापरणो भवति क्षीयते, य एवं विदुषो ब्राह्मणस्य क्षत्रियो
गामादत्ते’ अ० १२।५।४५-४६ विन घर, विन मिलकीयत, विन सन्तान के वह
उसको बना देती है । वह अगले पिछलेके विना हो जाता है और क्षय हो जाता है—
जो क्षत्रिय ऐसा जाननेवाले ब्राह्मण की गौ को लेता है’ इति पं० राजारामः ।

‘तस्य देवस्य क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति’ अथर्व० १३।३।१
इति विद्वद्—ब्राह्मणपीडनेन परमात्माऽपराधः । ‘विद्वांसम्’ इति ब्राह्मणस्य विशेषणं
साधयति यद्—वेदोऽविद्वांसमपि ब्राह्मणं, ब्राह्मणं मन्यते । विद्वत्तामात्रेणैव ब्राह्मणत्वे
वेदमते, मते सति तत्र ‘विद्वांसम्’ इति विशेषणं व्यर्थं पुनरुक्तं वाऽभविष्यत् । यतो
हि विशेषणं व्यभिचारे सार्थकं भवति । असम्भवे अव्यभिचारे च हि न भवति
विशेषणम् । यथा हि कौमुद्याम्—‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्’ इत्यादिसूत्रे
‘अनुनासिकान्ते’ ति विशेषणं वनतीतरेषामेव मतम्, न वनतेः, तस्य नित्यानुनासि-
कान्तत्वात् । एवं ‘स्यसिच्छीयुट् तासिषु’ इति सूत्रेऽनुवृत्तमार्धधातुकपदं सीयुदो
विशेषणम् । यतः सीयुट्येव आर्द्धधातुकत्वस्य व्यभिचारो भवति विधिलिङि,
नेतरेषां तद्विशेषणम् । तेषामार्द्धधातुकत्वाऽनपायात् । एवं महाभारतयुद्धे युधिष्ठिरेण
प्रोक्तम्—‘अश्वत्थामा हतो नरः’ अत्र ‘नरः’ इति विशेषणमश्वत्थामहस्तिव्यभिचारे
एव सार्थकमभवद्; येन द्रोणाचार्य्येण स्वपुत्रस्य मृत्युर्ज्ञातः परं ‘मनुष्येण युधिष्ठी-
रेणाऽनृतमुदितम्’ इति महाभारते युधिष्ठिरस्य ‘मनुष्य’ इति विशेषणं न दृश्यते ।
यतस्तत्र न कश्चिद् युधिष्ठिरोऽमनुष्यो (गजादिः) ववृते; येन तद्व्यभिचारप्रसङ्गः
स्यात्; यदुद्धरणार्थं ‘मनुष्यो युधिष्ठिरः’ इति विशेषणं देयं स्यात् । एवमादिदिशा
‘विद्वांसं ब्राह्मणम्’ इति वेदविशेषणं तदा सार्थकम्; यदा वेदमते अविद्वानपि
ब्राह्मणो ब्राह्मणो मन्येत । यदि वेदेनाऽविद्वानपि ब्राह्मणो मतस्तर्हि वेदमते जन्मना
वर्णव्यवस्था सिद्धा । तर्हि जन्मसिद्धवर्णव्यवस्थारूपवैदिकसिद्धान्तं वैदिक-
मानिन ऽ कथं विरुन्धते ? । यदि विरुन्धते; तर्हि न ते वैदिकधर्माणां ऽ किन्तु
स्वेच्छाधर्माणां इति सिद्धम् ।

‘ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपञ्च’ अथर्व० २०।३६।८ ब्रह्मद्विषे—ब्राह्मणद्विषं
दग्धुमित्यर्थः (‘क्रियार्थोपपदस्ये’ति चतुर्थी) क्षां—पृथिवीम् अपञ्च—अन्तरिक्षञ्च
शोचय—दीपयेति सायणः । ‘निररस्तौ मघवा तं दधाति, ब्रह्मद्विषो हन्ति’ अथर्व०
२०।९६।४। ‘ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरत’ ऋ० १०।३६।९ ब्राह्मणानां द्वेष्टारोऽस्मदीयं
धारयन्तु’ इति सायणः । ‘तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः’ ऋ० १०।१८।३ ये ब्राह्मण-
द्वेष्टारो राक्षसास्तान् बृहस्पतिर्वहतिव्यर्थः । एतेन प्रबन्धेन ब्राह्मणानां श्रेष्ठता
जन्मना वर्णव्यवस्था च साधिता । अग्रे च कर्मणा वर्णव्यवस्थायां हानिं निरूप्य
पुनरपि जन्मना वर्णव्यवस्था साध्येत ।

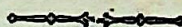
(क्रमराः)

छात्रजीवनम् ।

ले० केदारनाथत्रिपाठी छात्रः

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

छात्रेष्वेतदल्पमात्रयोपलभ्यते परमाङ्गलच्छात्रेषु बाहुल्येन दृश्यते यत्ते स्वगुरुम् किञ्चिदप्यगणयन्तो भृत्यवन्मन्यन्ते । किमेतत् फलदं परमात्मनिभेषु जीवनपावनेषु गुरुवर्येषु अनार्यमाचरितम् ? विद्यायाः साधनीभूतेषु गुरुसेवाया अपि प्राधान्यमाख्यातं शास्त्रेषु । बहवस्तु एतादृशा अपि छात्रा दृष्टिगोचरता-मायान्ति ये गुरुभिराङ्गता ज्वरिता इव जायन्ते । किमनेनाचरितेन स्वयं ते समुन्नताः भविष्यन्ति ? देशं वोद्धरिष्यन्ति ? कदापि नहि । विद्या-ध्ययनञ्चैका तपश्चर्या न हि सा क्रीडया लभ्यते, न वा केवलेनापि शारीरिकेण परिश्रमेण, तत्र मानसिकपरिश्रमस्यैव प्राधान्यमपेक्षितम् । न हि समनोविकारा विद्यार्थिनो मनसा परिश्रम्य स्वरूपमपि विद्यामधिगन्तुं शक्नुवन्ति । अतो विद्या-र्थिभिर्गुरुषु परस्परञ्च प्रेमभावमाधानैरखिलमपि मनोविकारमपनुदङ्गिर्ब्रह्मचर्य-पूर्वकं सपरिश्रमम् विद्यारत्नमिदमासादनीयम् संसारे किमपि कर्त्तुमभिलाषि-भिरिति शम् ।

कृतज्ञता

ले०—पि० एस० श्रीनिवास अय्यर A. V. M. I.

वेङ्कटरमणायुर्वेद वैद्यकलाशाला मैलापूर मदरास

भूषणानि ह्यस्त्विमानि सर्वमानवानां—सत्यवादः, धर्माचारः, मातृपितृदेवभक्तिः, गुरुशुश्रूषा, देशभक्तिः, आस्तिकत्वं, इत्यादीनि सद्भिर्विहितानि सत्कर्मणि । एषु कृतज्ञतापि सद्गुणवेनैवोपदिष्टा नीतिमद्भिर्विद्धिः । सर्वेषामपि पुण्यकर्मणां प्रवर्तकहेतुः कृतज्ञता । पापकर्मणाञ्च कृतघ्नता । प्रायशः सर्वेऽपि मानवाः कृतघ्नतासहिता एव दृश्यन्ते, पापकर्मणि च कुर्वन्ते । यदाहः—

“सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥” इति ॥

सर्वेषामपि पापकर्मणां करणे प्रायश्चित्तं विहितम् । कृतप्रायश्चित्तैः पापिभिः सह सद्गमः कार्य एव । पूर्वकृतपापत्वेन तान् नैव निन्देत् । कृतघ्नं तु कृतप्रायश्चित्तमपि संसर्गितया न परिवसेत् इत्युक्तं शास्त्रविद्भिः—यथा—

“एनस्त्रिमिरनिर्णिकैः नार्थं किञ्चित्समाचरेत् ।

कृतनिर्णयनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥

इति सर्वेषां पापिनां प्रायश्चित्तकरणे सङ्गमः कार्य एव । इति सामान्यविधिमुक्त्वा
अस्थापवादमाह—

बालघ्नोऽथ कृतघ्नोऽथ विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तुश्च खीहन्तुश्च न संवसेत् ॥

(म० सू० अ० ११ श्लो० १९०)

इति कृतप्रायश्चित्तेनापि कृतघ्नेन संगमः नैव कार्य इत्युक्तम् । अतः कृतघ्नता महापातकत्वेन गणिता । नैवमन्येऽशुभफलदायका यथा कृतघ्नता । ये तु विवेकिनः कृतज्ञतया सहिता वर्तन्ते ते मातृपितृशुश्रूषाम् आचार्यभक्तिं स्वस्वधर्माचारं अन्यन्यापि पुण्यकर्माणि चिन्वाना भवेयुरित्यत्र न कोऽपि संशयः ।

मातृपितृभ्यां वयं जनिता अस्माकं पोषण-पालने च तदायते एव, दशमासान् यावत् मातुरेव गर्भे स्थिता चामूम इति कृतज्ञता येषां मनसि उदेति त एव मातृ-पितृशुश्रूषां सम्यक् कुर्वन्ति, तयोर्मृतेरनन्तरमपि श्राद्धतर्पणादिकञ्च कुर्वन्ति ।

अस्मात् गुरोरेव मया वेदादयोऽधीताः । मम सद्गतिहेतुरयमेव इति यस्य मन-स्युदेति स एव शिष्य आचार्यशुश्रूषापरो भवति । अस्माकं जननमारभ्य यावन्मरणं सुखदुःखयोर्विधाता भगवानीश्वर एव । तेन द्रोणेन चक्षुषा वयं पश्यामः, ओत्रेण शृणुमः, पद्भ्यां यामः, चतुर्विधानामपि पुरुषार्थानां साधकहेतुः शरीरम् ईश्वरेणैवोत्पादितं इति यो दैवकृतमुपकारं सम्यग्विवेचयति स एव दैवे निरन्तरं भक्तिमान् भवति ।

अस्यामेव भारतभूम्यां वयं जनिताः, भारतभूमिस्थैरेव द्रव्यैः वयम् आहारादिकं कल्पयामः, जन्मप्रसृति आमरणं अस्माकं निवासोऽत्रैव, इति येषां मनसि धी-रुदेति ते न कदापि देशभक्त्या वियुज्यन्ते । एवं एकैकस्मिन्नपि पुण्यकर्मणि कृतज्ञतैव प्रवर्तिका, पापकर्मणाञ्च कृतघ्नता । पूर्वकालीना जनाः प्रायशो कृतज्ञता-सहिता आसन् । आधुनिकास्तु परकृतोपकारान् विस्मरन्तः प्रायशः कृतघ्नतान्विता एव वर्तन्ते । सहस्रेषु कश्चिदपि कृतज्ञः पुरुषो दुर्लभ एव । मातृपितृदैव-भक्तिरहिताः, आचार्यनिन्दापराः, देवदेशद्रोहिणः, स्त्रोदरमात्रपूरणव्यग्रा दृश्यन्ते । आचार्यः धनं गृहीत्वा अध्यापयति, अस्माभिश्च धनं दीयते, एवं स्थिते आचार्यापेक्षया वयं श्रेष्ठा इत्याचार्यं श्रुत्यवत्परिगणयन्ति आधुनिका विद्यार्थिनः, विशेषतश्च आङ्गलाध्यायिनो बालकाः । पठनसमये धूमपत्रादिकमुपयुज्यमाना आचार्यं परिहसन्त एव पठन्ति । तान् दृष्ट्वा संस्कृतभाषाभ्येतारो विद्यार्थिनोऽपि तद्वदेव कुर्वन्ति । प्रतिदिनं पाठारम्भसमये मङ्गलश्लोकमपि न पठन्ति । रीतिश्चेयं शास्त्रविदां यत्पाठारम्भसमये मङ्गलश्लोकपठनम् । एवं मङ्गलश्लोकपठनेन अर्थद्वयं संपादयते पुण्यं कृतज्ञता इति । मङ्गलश्लोकप्रतिपादित ईश्वरो नमस्कारादिना पुण्यं, तत्तद्व्यवहृत्यः प्रयच्छति स्मरणेन कृतज्ञताचेति । यथा—

“येनाक्षरसामान्यामविगत्य गहेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ इति ।

अत्र व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकस्य पाणिनिमुनेः स्मरणेन, कृतज्ञता संपाद्यते । व्याकरणशास्त्रेण अस्माकं किञ्चित्प्रयोजनं भवत्येव । अतः व्याकरणशास्त्रं अवश्यं पठनीयम् । तस्य च प्रवर्तकः पाणिनिमुनिः । अतश्च तस्य स्मरणं कृतज्ञतायै भवति । एवं तत्तद्ग्रन्थैश्च अस्माकं केश्वरः कश्चनोपकारः भवत्येव । अतस्ते ते ग्रन्थाः पठनीयाः । यतः अस्मदुपकारार्थं तत्तद्ग्रन्थान् कृतवतां महापुरुषाणां स्मरणम् अवश्य-कर्तव्यमेवेति कृतज्ञता संपाद्यते ।

एवञ्च पाठारम्भसमयेषु अनुदिवसं मङ्गलश्लोकाः पठनीया एव । तच्च आधुनिका विद्यार्थिनः न पठन्ति । अध्यापकाश्च प्रायशो न पाठयन्ति । इति विद्यार्थिनः कृतघ्नाः सन्तः किञ्चिद्व्यजानन्तोपि पण्डितं मन्या दृश्यन्ते प्रायश आधुनिककाले । न केवलं विद्यार्थिन एव भवन्ति । अध्यापकाश्च प्रायशः एवमेव । सन्त्यग्वर्तमानं शुश्रूषापरञ्चापि शिष्यं बह्विचिपन्ति । पूर्वकाले गुरुशिष्ययोः धर्मः एवमासीत् । यदाहुः सुश्रुताध्यायेः—

“ततोऽग्निं त्रिः परिक्रम्य अग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । मद्नुमतस्थानगमन-शयनासनभोजनाध्यनतत्परेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्तितव्यं । अतोऽन्यथा ते वर्तमानस्य अधर्मो भवति अफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति ॥ अहं वा त्वयि सन्त्यग्वर्तमाने यद्यन्यथावशीं स्यां एनोभागमवेयं अफलविद्यञ्च” । इत्यादि ॥ आधुनिकास्तु अध्यापकाः “अहं वा त्वयि सन्त्यग्वर्तमाने” इत्यादि वाक्यं अननुसरन्तः प्रायशः शिष्यनिन्दा-परा वर्तन्ते । तैः कृतं शुश्रूषादिकं च न स्मरन्ति । एवं अध्यापका अपि केचित् दृश्यन्ते । यथा मया ज्ञातं तथैव यदि विद्या शिष्याय दीयते तदा मत्तोप्यधिक-तरः शिष्यो भवेत् इति मात्सर्यं जायते केषाञ्चिदध्यापकानाम् । कष्टकालात्यया-वेदिनं घण्टारावभाकर्णयन्त एव अध्यापनाद्विरमन्ति अपूर्णैरध्यापने । इत्यलं अध्या-पकानां वृथा क्रोधसञ्जनकैः वाक्यैः ।

एवं आधुनिककाले स्वामिसेवकयोः पुरोहितयजमानयोरपि परस्परं कृतज्ञता नास्ति । अस्माभिरेव धनं दीयत इति धनोष्मणा पच्यमानाः केचिन्नराः श्रुत्यान् वलात् नयन्त्या-त्मकार्येषु । श्रुत्यात् यदि किञ्चित् कार्यमपेक्ष्यते तदा तम् संभावयन्ति । आह च महाकविः कालिदासः प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ इति ॥ तेषां पोषणादिकञ्च न कुर्वन्ति परिश्रमानुरूपम् ।

एवं श्रुत्या अपि केचित् स्वामिभ्यो धनं गृहीत्वा तान् वञ्चयन्ति । एवमाधु-निककाले गुरुशिष्ययोः, पुरोहितयजमानयोः, पितापुत्रयोः, स्त्रीपुरुषयोः, इत्येवं परस्परं कृतज्ञतालेशोपि नास्ति ।

“कृतस्य प्रतिकर्तव्यं एष धर्मः सनातनः ।”

इति वाक्यं किञ्चिदपि न स्मरन्ति । यद्येकः ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा कश्चिदपकारं करोति तदा तस्य शतगुणाधिकतया प्रत्यपकारं कर्तुमभिलषन्ति सर्वे जनाः । “कृतस्य प्रतिकर्तव्यं इत्येव वाक्यं तैऽपि वदन्ति” ।

“अपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ ।”

इति वाक्यं तेषां दुद्ध्यौ नागच्छति । एवं आधुनिककाले परार्थघटनाबन्ध्याः स्वोद्दरमात्रपूरणव्यग्राः, नास्तिकाश्च वर्तन्ते तत्र भगवतः कलिपुरुषस्य विछसितमेव कारणमिति मुहुरं निश्चीयते । अतः सर्वेऽपि सकलपापकर्मणां योनिमिव वर्तमानां कृतघ्नां परित्यज्य, आस्तिकतया युक्ताः स्वस्वधर्माचरणे व्यग्राः, स्वदेशेषु, स्वस्व-शास्त्रेषु, स्वस्वमतेषु, स्ववैद्येषु, निरताः, लोकोपकारपराश्च भवन्त्विति भगवन्तं नारायणं भगवत्तीलोक्ताजननीञ्च प्रार्थयमानोऽहं पलावता प्रसङ्गेनैव विरमामीति शम् ॥

श्रीमतां पुण्यमूर्तीनाम् अशेषशास्त्रतत्त्वज्ञानां व्याकरणशास्त्रावताराणां
पूज्यपादानां गुरुवराणाम् श्री ६ देवनारायणत्रिवेदश्रीचरणानां

समर्हणम् ।

अवसरग्रहणनिमित्तम्

त्रिवेदविद्विप्रकुलावतंसास्तपःप्रकर्षोपमितपिवर्याः ।

जयन्ति कारयां गुरवोऽस्मदीयाः श्रीदेवनारायणपूज्यपादाः ॥ १ ॥

श्रीमान्धुनिः पाणिनिरेव येषां प्राणः फणीशो भणितौ प्रविष्टः ।

कात्यायनस्तिष्ठति कान्तरूपे देहस्तु नागेशकृताधिवासः ॥ २ ॥

अहर्निशं पाठनमेव येषां सदा व्रतं छात्रजनातिथिभ्यः ।

अतीत्यं राजत्यधिकाशि नैकं सदा व्रतौघं धनिभिः प्रणीतम् ॥ ३ ॥

श्रीमन्तः पूज्यपादाः गुरुवराः ।

श्रीमद्भिरधावधि पुत्रकल्पं दृष्टानुशिष्टास्सुपथं प्रदिष्टाः ।

छात्रा वयं श्रीमदसीमदाक्ष्य-दयामृताद्राः सुखिनो वसामः ॥ ४ ॥

आसेतुशीताचलमत्र सन्ति पारेसहस्रं भवदीयशिष्याः ।

यैरेव जागर्ति परिष्कृतस्य सच्चिदशास्त्रस्य सुसम्प्रदायः ॥ ५ ॥

लब्धावकाशा अपि राजकार्यान्नाध्यापनात्स्युर्विरता भवन्तः ।
 अतो वयं श्रीमदुपाश्रयेण भूयोऽपि भव्ये पथि संचरामः ॥ ६ ॥
 आरोग्यपूर्वं शतवर्षमायुर्विश्वेश्वरो यच्छतु वः प्रकल्पम् ।
 चिराय नागेशयशःपताका, स्फुरत्वजसं श्रुवि भारतेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

श्रीमश्वरणाश्रिताः—

विनयावनताः काशीस्थराजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयच्छात्राः ।

छात्रेतिकर्तव्यता ।

(क्रमागता)

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ इदं शरीरं कौन्तेय ! चेन्नमित्यभिधीयते ॥ इति शरीरस्यैव महिमा वर्णितः भगवता । अस्तु ब्रह्मचर्ये सूर्यसहस्रसंख्याकप्रणतिभिः शरीरदार्ढ्यं परन्तु नैवावताऽज्ञम्, किन्तु तेन सह मनोदार्ढ्यमपि अत्यावश्यकमपेक्ष्यते । अन्यथा शरीरस्य वलीयस्त्वे लब्धेऽपि यदि मनसो दृढता न स्यात् तदा विफलमेव शरीरबलं भवेत्—केवलं त्रातिनवे तस्य हेतुत्वात्, नहि पुरुषार्थे साधनं तत् भवेत्; यथा महिषस्य बलं भारवाहकं दृश्यते तद्वत् । अत एव वेदशास्त्रादिविद्याध्ययनेन चित्तमपि सुसंस्कृतं कर्तव्यम् । अतः गुरुसांनिध्यं विद्यार्थिनामवश्यमपेक्ष्यते । सद्गुरोः नैकद्वयेन जायमाना या नियतं सत्संगतिः तथैव सच्छास्त्रश्रवणं भवेत् सच्छास्त्राध्ययनार्थमेव सद्गुरुसामीप्यं नियमेन कर्तव्यमिति स्मृतिकारैः निर्दिष्टम् । वेदशास्त्र-शिक्षया च मनः सद्विचारशालि जायते इति तु प्रायः अनुभवविदम् ।

विद्याशिक्षितं चेत्—“विपदि धैर्यमथाऽभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः इत्यादि” गुणजातं प्रगृह्णाति, अयमेव सरस्वत्याः महिमा निगद्यते । अतः वेदशास्त्राध्ययने छात्रैः प्रवृत्तिः कार्या । परं आधुनिकान्ग्लविद्याभ्येतुभिः प्राचीन-शास्त्राध्ययने चोदासितमेव दृश्यते । तेन नैजामार्थसंस्कृतिं विस्मृत्य विचारवेषभूषादि च आर्याणां विस्मृतमिव दृश्यते, अहो दौर्भाग्यं भारतीयानां हन्त ! अपरं चैतत् अस-मञ्जसं समापतति । विना वेदशास्त्राध्ययनात् ऋष्यृणागाधसागरे निमज्जन्ति साम्प्रतिकाः प्राचीनवेदशास्त्राध्ययनविमुक्ता नराः । वेदशास्त्राध्ययनेन ऋष्यृणापाकरणं स्यात् अत एव धर्मशास्त्रे ‘स्वाध्यायोऽभ्येतव्यः’ इत्यादि विधिवाक्यं यै र्महनीयैः स्मृतिकारैः उक्तविधिवाक्यं स्वस्वस्मृतिवचनैः विस्तरतो विवृतं स्वस्मृतिग्रन्थेषु ।

पतावता केवलान्ग्ल-विद्याशिक्षया नहि पारदृष्टयो मदर्षयः स्मृतिकाराः श्रुतिमाता

च तुष्यन्ति, इति मन्तव्यम् स्वाध्यायाध्ययनकृत् स्वसंस्कृतिं चापरिहाय विश्व-
भाषात्वात् आंग्लविद्याशिक्षणे प्रवृत्तश्चेत् न कमपि दोषं संपश्यामः सच्छास्त्राध्ययनेन
संस्कृते मनस्यार्जवहिंसास्तेयापरिग्रहादिधर्मा आस्पदं विन्दन्ते । तथा शौचसंतोष-
तपःस्वाध्यायाद्यधिष्ठिते मनसि सत्त्वगुणोक्तर्षो जायते ।

ततश्चेत्परिग्रहानुरूप-सावित्र्युपासनया उपास्ये एकभूतं चेतः उपास्यप्रसा-
देनानेकलौकिकीश्चालौकिकीश्च सिद्धीः लभते । अतः ऐहिकधर्मार्थकामादि प्राप्स्यथै
तत्फलभीतं स्वर्गादिलाभार्थं शारीरं मानसं च उक्तोपायलभ्यं वलमपेक्ष्यते एव प्राचीनैः
तदेकं विना अन्यतरत् विफलीभवत् छिन्नाभ्रमिव नश्यति इति मन्ये । विना शरीरवलात्
सुसंस्कृतेन अत एव दृढमनसा पुरुषार्थचतुष्टयं लभेतैव इति चेत् ? तत्र समंजसम् ।
मनःसंस्कारसंपादनायैव अध्ययनोपासनादीनामावश्यकत्वं विद्यते । तच्च शारीर-
वलावीनम् । तस्मात् शरीरं मनश्च ब्रह्मचर्यादिना सुविद्याध्ययनेन च दृढतरं कार्यं
विचारक्षमं च संपादनीयम् । अयि भो वाचकाः उपरि कथितविचारेण शरीरं मनश्चोभय-
साधनं द्विविधं श्रेयः प्रेयश्च दातुं शक्नोति शास्त्रमर्यादया व्यापारितं चेत् इति सिद्धम् ।
अत्र केचन आंग्लविद्यामण्डिताः पण्डिताः शङ्केरन् कथं तावत् केवलं वेदशास्त्रशिक्षया
मनः सुशिक्षितं भवेत् ?

आंग्लभाषाध्ययनपूर्वकं आधिभौतिकशास्त्राध्ययनेन वैमानिकविद्या नौयानज्ञानं
वितंत्रिवृत्तविज्ञानं वाष्पयानादिसाधनज्ञानं भवति । चैतादृशानि विविधानि भौतिक-
विद्याविज्ञानानि आंग्लभाषामयशास्त्रेषु वर्तन्ते, इति भौतिकविज्ञानेनैव विश्वविषयाः
स्वायत्तीकृताः यूरोपीयैः । तेन अर्थकामयोः परोत्कर्षं सेवन्ते विधर्माणः अपि
स्त्रीस्तीयाः । परं चात्र ब्रूमः—अयि भो मदीयदेशवाग्धवाः विचारयन्तु चेतस्तु
सुस्थिरबुद्ध्या येन कारणेन पूर्वाचार्यैः भौतिकयांत्रिकशास्त्रस्य विस्तरतो विवेको
नाकारि, तच्च कारणमस्माभिः इदमेव निश्चीयते, आधिभौतिकविज्ञानापेक्षया, आधि-
दैविकसामर्थ्यं विशिष्यते । तदपेक्षया आध्यात्मिकसामर्थ्यं अतिरिच्यते ।

एतावता तत्तद्भूतानां भौतिकपदार्थानां वा अधिष्ठातृदेवताप्रसादेन स्वायत्तीकरणं
भवति, इति वृत्तं तु इतिहासपुराणादिषु स्पष्टमुपलभ्यते ।

तच्च यथा तत्र भवतः वसिष्ठस्याश्रमं समागतस्य ससैन्यस्य राज्ञः विश्वामित्र-
स्यात्यल्पावकारोऽपि षड्रसभोजनसंभारः सुसज्जः सञ्जज्ञे । तेनैवाग्नेन सन्तुष्टः राजा
सपरिवारः परां संतुष्टिं जगाम । चित्रलेखया दास्या अनिरुद्धस्य शोणितपुरं प्रति
एकेनैव यामिनीयामेन आनयनम्, महोदधेश्चुलकीकरणमगास्त्येन इत्यादि—
बहूनि विविधाधिदैविकसामर्थ्यदर्शकानि उदाहरणानि पुराणेतिहासेषु प्रत्यपादि पूर्वा
चार्यैः । अधिदैविकशक्त्या स्वकीयं परकीयं वा लोकोपकारकं कार्यं सम्पादयामासुः
पूर्वाचार्याः ।

तेन भौतिकोत्कर्षं अधरीकृत्य आधिदैविकं आध्यात्मिकं चोत्कर्षं भजन्तिस्म
 प्राचीनाः । न हि ते सर्वेऽपि आंग्लविद्याविशारदा आसन् राष्ट्रोद्धारार्थं आपेक्ष्यते एव
 आंग्लविद्याशिष्यम् इति स्यात् केषां चित् मतिः । तदपि न तथ्यं—अनैकान्तिकत्वात्
 तस्य । श्रीशिवाजी महाशयः, प्रतापसिंहमहोदयः, आंग्लविद्यागंधमपि न जानातिस्म ।
 तथापि तौ स्वराज्यं सम्पादयामासतुः स्वबुद्धिबलवैभवेन शरीरघलेन च इति सर्व-
 प्रसिद्धम् । माहंमदीयानेकनृपान् जयन्तिस्म पूर्वं राजानः, तत्किं तदानीं नासीत्
 बुद्धिनेपुण्यं शरीरपाटवं इति तर्क्यते भवद्भिः ? तर्हि आंग्लविद्याशिष्याधीनैव राष्ट्रो-
 जतिः इति सव्यभिचारहेतुत्वं गम्यते, भ्रम एव स इति मन्ये । तथापि वयं तस्याः
 विश्वभाषात्वात् सार्वभ्रिकव्यवहारार्थं आंग्लभाषा नाध्येतव्या इति न मन्यामहे ।
 किन्तु तदध्ययनं सहकारिसाधनत्वेन सर्वत्र उपयोक्ष्यत एव । परन्तु प्रथमं ब्रह्मचर्येण
 सूर्योपासनया शरीरदार्ढ्यं वेदवेदांगसूत्रभाष्यधर्मशास्त्राणामध्ययनेन मनः सुशिक्षितं
 कृत्वा उपासनया तत्तदेवताप्रसादेन विद्यार्थिनोऽपि यत्नतो जागतिकेष्टवितरणेन
 उपकरिष्यन्ति इति नास्ति सन्देहः । भो भोः छात्राः कुर्वन्तु गुरुशुश्रूषां परिशीलयन्तु
 शास्त्राणि उपास्यन्तां देवताः तेन च ऐहिकामुष्मिकं श्रेयः प्राप्स्यन्ति भवन्त इति
 सुनिश्चितं ब्रूमः ।

श्रीमद्वाराणसेय राजकीय महाविद्यालयीयच्छात्रपरिषद् ।

नाविदितं भविष्यति यदियम्प्राश्नात्यसभ्यतारागरूपितदूषितहृदयैः परिहृतस्मन्यैः
 सभ्रुकुटिभङ्गं सावहेलं समुत्सार्यमाणानि सुरसरस्वती पुराऽतिसरससरलनिरवद्य-
 गद्यपद्यनिचयरचनाचातुर्यविरिञ्चिबलभानुगृहीतसकलमुनिमनुजघृन्शरकघृन्दसमुपद्व-
 दधरीकृतपोषमाधुरीकसूक्तिविजृम्भणैरमन्दविमलानन्दसन्दोहसंस्थापिका केषां सचेत-
 साञ्चेतांसि नारञ्जयदिति । परम् सम्प्रति कस्यात्यन्तं सुखमुपनतन्दुःखमेकान्ततो
 वा, नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण” इति । सकल-कविकुललालामायमान
 कालिदासकवेरुक्त्यनुसारमतिनिर्दयहृदयकलिहस्तकालप्रभावेणावमानिता सुरसर-
 स्वती परमोज्ञतपदे नियुक्तापि कदर्यहतकैरहङ्कारविषमविषमुग्धहृदयैराङ्गलशिष्या
 प्रभावानलसन्दह्यमानदूषितान्तःकरणपटलैः ‘मृतभाषा मृतभाषेति’ सावहेलं साम्रेडं
 सप्रत्यादेशं चरणाघातैर्निराक्रियमाणा तपस्विनी भावुकहृदयैः पारमार्थिकसभ्यता
 संपन्नहृदयैः प्रबुद्धसंस्कृतज्ञैः प्रबुद्धानुरागिभिर्वा सकष्टं साधुपातं सत्तोभं सखेदं
 च कथमपि निरीक्ष्यते ।

सकलधरणीतलस्वर्गायमाणार्यावर्ततपस्विनि-प्रजाया भावुकजनकमलकोमल
 हृदयविदारणदत्तमार्तनादं श्रावं श्रावम्—एतद्देशप्रसूतस्य सकासादप्रजन्मनः । स्वं

स्वं चरित्रं शिञ्चेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः' इति भगवता मनुना प्रदर्शितवैभवस्य प्रतिकूलतां दर्शं दर्शं न जाने पाषाणाक्रान्तकाठिन्यं कतरत्तद् हृदयं भविष्यति यन्न द्रवितं स्यादिति ।

अतिचिन्तनीयां तपनीयां घृणितामस्या वेद्या “भाषणलेखनप्रसार एवोन्नतेः परमः पन्थाः” इति वृद्धानामुपदेशं श्रावं श्रावमस्माभी राजकीयमहाविद्यालयीय विंशेषतस्तदीय छात्राडयवासिभिः छात्रैरेकस्याः परिषद्ः स्थापनाध्यवसायोऽका-
रीति । तस्या अभिधेयन्तु “श्रीमद्भारणसेय-राजकीयमहाविद्यालयीयच्छात्रपरिषद्” इत्येवं वरीवर्ति । मन्ये करुणानिधि भगवान् केशवोऽस्मिन्शुभकर्मणि नः साहाय्यं करिष्यतीति ।

समाया अस्याः सुगृहीतनामानः पण्डितप्रवराः श्रीमन्तो रामचन्द्र पाण्डेयाः B. A. L. T. महाभागा समापतयो भवन्ति । महाशयानिमान्समापतीनासाद्य परि-
पदियं धन्यभूतमात्मानं सम्भावयते । मन्त्रिपदञ्च स्वनामधन्या अस्मदीयानन्यमित्राणि शास्त्रार्थकलाकलकलापपेशलच्छात्रमण्डललब्धकीर्तयः श्रीमन्तो राजनारायणशुक्लाः
शास्त्रिणो महाभागा अलं कुर्वन्ति ।

मन्ये प्रोत्साहमूर्तीनिमानासाद्य परिषदियं पुष्पवती फलवती च भवेदिति ।
परिषदोऽधिवेशननावसाने मया हस्तलिखितपत्रिकायाः कृते प्रस्ताव एकः प्रस्तुतः ।
तत्र च छात्राणां न केवलं भाषणशक्तिरपि तु लेखनशक्तिरपि प्रसूरेदिति मनसि
कृत्वा मित्रवरैः श्रीराजनारायणशास्त्रिभिस्तस्य हृदयतोऽनुमोदनमकारि ।

ततः सर्व-सम्मस्याऽसौ प्रस्ताव उत्तीर्णो जातः । सा च पत्रिका “माघवी” इति
नाम्नाऽऽहूयते छात्रैः । तस्याः संपादनकार्यमारश्च भ्रातृवरैः साहित्यधुरन्धरैः
सकलकविकुललालामभूतैर्निगुणोपाह्वश्रीद्विजेन्द्रनाथशर्मभिरास्माकीनां प्रार्थनां प्रति-
पद्य स्वात्मनि नियोजितः । यस्याः परिषद्ः प्रतिनिधिभूतेन मया तेभ्यः सहस्रसो-
धन्यवादा दीयन्ते ।

फलस्वरूपतस्त्वस्या एकोऽङ्कः सुसज्जितः सुमनसां करेषु नरीनृत्यति । अस्याः
परिषदोऽधिवेशनं प्रातिपदिकं भविष्यतीति ध्रुवम् । अस्याञ्च सङ्कोचस्य नास्त्यवसरः ।
अवच्छेदकावच्छेदेन संस्कृतच्छात्रमात्रं प्रवेष्टुमर्हतीत्यत्र ।

इयानस्याः स्तोकः परिचयः । नियमोद्देश्यास्तु विस्तरभयाज प्रतिपाद्यन्ते ।
संक्षिप्तमस्या उद्देश्यमधिगम्यानुमानतो नियमा अपि अभ्युपगन्तव्याः । इयास्तां विस्तरः ।

निवेदकः—केवलानन्दशर्मा ‘अज्ञेयः’ ।

“मन्दताम्”

[श्रीनरसिंहपाण्डेय ‘पथिकः’ विशारदः]

(१)

निर्गत्याद्विपतेः सुरन्यशिखरादुत्पाटयन्ती शिखाम् ।
 पापानाञ्च विनाशकैः कलरवैरापूरयन्ती दिशः ॥
 स्वे मार्गे समुपस्थितान् क्षितिरुद्धानुन्मूलयन्ती जवैः ।
 काशीमेत्य गतावगुण्डनधिया मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

(२)

सेवायाञ्च सदागुरोश्चरणयोः स्वं जीवनं नीयताम् ।
 पितृणाञ्च निदेशरक्षणविधौ चित्तं सदा दीयताम् ॥
 स्वातन्त्र्ये च परोपकारकरणे मा धीरता हीयताम् ।
 देवानां समुपासने ‘पथिक’ ! ओ ! मास्मागमो मन्दताम् ॥

भारतीया संस्कृतिः ।

(ले० त्रिलोकीनाथमिश्रः शास्त्री हिन्दीरत्नम्, जगिना गोरखपुर)

अघटितघटनापटीयस्याः प्रकृतेर्विशालसाम्राज्ये प्रायेण सर्वाणि वस्तूनि नश्वराणि एवं विद्युत्प्रकाशमिवस्थिराणि सन्ति—परिवर्तनचक्रनियमानुसारेण उत्पत्तिलभ्यो ज्ञत्यवनत्युदयास्त—सुख-दुःखादिविरोधिभावानां परस्परं सङ्घर्षो भवत्येव न कोऽपि सर्वदा समानताम्प्राप्नोति यः चन्द्रः वर्द्धते—स एव क्षीणोऽपि भवति । यः भुवनमास्करः प्रातःकाले स्वर्णप्रभया शोभते मध्याह्ने प्रचण्डसहस्रत्रकरेण संसारं तापयति, सोपि सार्यकाले पक्षहीनविहग इव सागरे निमज्जति । योऽद्य अनाथोऽस्ति-स एव श्वः नरनाथोऽपि भविष्यति । एवमेव भारतस्यापि परिवर्तनवृत्तमस्ति—

यदा अन्यदेशवासिनो जना ज्ञानरहिता अशिक्षिताश्चासन्—तथा दिगम्बराः वने निवसन्तः सङ्केतादिना पशुवत् स्वकार्यं साधयन्तः भोजनादिकमपि पशुवदेव चक्रुः । तदानीमप्ययं भारतः उन्नतः (सभ्यः) पूर्णसुखयुक्तोऽसीत् । ईश्वरं मार्गा च विवेचयन्तो मुनय आध्यात्मिकं ज्ञानं वर्द्धयन्ति स्म । वेदसदृशधर्म-ग्रन्थस्य तथा बृहत्साहित्यस्यापि रचनात्रैवाभूत् । न कुत्रापि वेदात्प्राचीनं साहित्य-मुपलभ्यते । यत्र विज्ञानकलानाञ्च बाहुल्यं दृश्येत । ऋग्वेदे एवं भूतस्य रथस्य वर्णनं विद्यते । योऽश्वं विनापि जलस्थलनभःसु गन्तुं शक्नोति । तथा अन्यासां कलानामपि वर्णनमस्ति । रामस्य पुष्पकविमानमारुह्य लङ्कातः अयोध्यायामागमनमेव द्योतयति यत्

तदानीं कलानां कीदृश्यन्नतिरासीत् । प्राचीनकालमर्यादायाः संस्कृतेष्व रक्षणे सर्वेषां ध्यानमासीत् । चत्वारो वर्णाः स्वे स्वे कर्मणि निरताः प्रेम्णा अन्योन्यं साहाय्यमकुर्वन् । ब्राह्मणाः ज्ञानार्जनपूर्वकमन्येषामन्वधूनामाधिदैविकाधिभौतिकदुःखान् नाशयित्वा अमृत तुल्योपदेशेन सहायतां चक्रुः । क्षत्रियाः स्वपराक्रमेण राज्यशक्तिं सञ्चालयन्तः सर्वान् ररक्षुः । वैश्याः कृषिवाणिज्येन च अन्नाद्यावश्यकतां सम्पादयन्तिस्म, शूद्राः सर्वेषां सेवां कुर्वन्तः समर्थं यापयन्तिस्म । वर्णविभागः वेदेऽपि लिखितः (यजुर्वेद) ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः उरु तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रोऽजायत । कृष्णभगवताप्युक्तम्—चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः इति । चतुर्णां वर्णानां कर्म विषये मनोरादेशः यथा—

शमोदमस्तपः शौचं शान्तिराजर्वमेव च

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १ ॥

शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्—

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ २ ॥

कृषि गोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्य कर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ३ ॥

पुरा यत्र एषां नियमानामुल्लङ्घनं जातम् तत्र तदानीमेव विप्लवोऽप्यभूत् । कृतयुगे हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपुनामकौ; असुरभावापन्नौ जातौ । त्रेतायुगेऽपि रावण-कुम्भकर्णौ भ्रातरौ द्वौ उत्पन्नौ । ब्राह्मणकुलोत्पन्ना अपि एते स्वं स्वं धर्मं परित्यज्य संस्कृतेरुन्मूलनं कृतवन्तस्तदा एषां विनाशोऽभूत् । शम्भूकः शूद्रजातावुत्पन्नः सेवाकर्म त्यक्त्वा तपसि संलग्नोऽभूत् मर्यादापुरुषोत्तमश्रीरामेण हतः । शिशुपालादयो यथाऽधर्माचरणे पदं धत्तवन्तस्तदा कृष्णेन हताः—संस्कृतिरपि रक्षिता । एवमेव धर्मनियमपालनेनैव अस्य देशस्य उन्नतिरासीत् । अन्यदेशीया स्वर्णविहग (सोने की चिड़िया) इति संज्ञया सम्बोधयन्तिस्म । श्रीचन्द्रगुप्त-राज्यकाले एकः चीनदेशीयो पर्यटक आगत्य अत्रत्यां दशां विलोक्य—स्वयान्नावर्णनपुस्तके वर्णितम्—यत् भारतीयाः सज्जनाः सच्चरित्राश्च भवन्ति । राजमार्गे निर्भयाः चलन्ति किन्तु धर्म-भीरवो भवन्ति । कुत्रापि चौरभयनास्ति । नार्यश्च गुणशीलयुक्ताः पतिव्रताश्च सन्ति । राज्यप्रबन्धोऽपि सुन्दरोऽस्ति । इत्यादिना ज्ञायते यत् तदानीमपि अयं उन्नत आसीत् । किन्तु कालप्रभावात् बौद्धादिधर्मप्रचाराच्च शनैः शनैः प्राचीनशृङ्खलायां शैथिल्यं अभूत् । अहम्भन्यता वर्द्धिता । परस्परम् विरोधाग्निः प्रज्वलितः । तदैव स्ववसरापेक्षिणो वैदेशिका आक्रमणञ्कृतवन्तः । राज्यशक्तिं स्वायत्तीकृत्य शासकत्वेनातिष्ठन् । भारतीयसंस्कृते धर्मस्य च समूलमुन्मूलनाय शिक्षा यज्ञोपवी-तानां कर्तनम् धर्मग्रन्थानामग्नौ प्रक्षेपश्चाभूत् । किन्तु तदानीन्तनाः महाराणा प्रताप-

शिवाजीप्रभृतयो धर्मवीरा वर्णनातीतं कष्टमनुभवन्तोऽपि धर्मस्य जातेश्च रक्षणमकार्षुः । गुरुगोविन्दसिंहस्य अल्पवयस्कौ सुकुमारौ पुत्रौ धर्मार्थमेव प्राणान् तत्पुत्रजतुः । यवन-कालेऽपि ढाकानिर्मितवस्त्राणां सर्वत्र प्रसिद्धिरासीत् । तत्र निर्मितानि वस्त्राणि सर्वत्र गच्छन्ति स्म । अस्तप्राये यवनराज्ये वृटिशगवर्नमेन्द्राज्यस्य स्थापना जाता । प्रजासु वर्द्धिता अशान्तिर्विनष्टा । प्रत्यक्षेण न कोऽपि क्रमपि बाधते स्म । किन्तु वैदेशिकैर्विद्वद्भिः स्वीयसूक्ष्मबुद्धिप्रभावेण स्वसाम्राज्यमूलं हृद्दीकरणार्थम् देशेऽस्मिन् आङ्गल-विद्यालयमहाविद्यालयानां स्थापनं कृतम् । तत्र पाश्चात्यविदुषां रचितनूतन-ग्रन्थानामध्यापनेन नवयुवकानाम्बुद्धौ द्वारविनस्य सिद्धान्तेन मनुष्याणामुत्पत्तिर्वाचनराज्जाता । रामो वन्द्यः असम्भ्यश्चासीत् । कृष्णः गोपिकाभिस्सह ननर्त इत्यादिना कुत्सितविचारस्थापनेन मनः परिवर्तितम् ।

भारतवर्षे आङ्गलशिक्ताप्रारम्भकाले लार्डमेकालेमहोदयेन स्वमनोऽभिलषितं शिक्तोद्देश्यं स्वकीयपत्रे लिखितम्—तस्याभिप्रायः यथा—

“आङ्गलशिक्तया एवम्भूता मनुष्यसमूहा उत्पत्स्यन्ते—ये रक्तवर्णादिभ्य एव हिन्दवो भविष्यन्ति । किन्तु आचारविचाररुचि-चरित्रचिन्तादिषु गोरगडा एव भविष्यन्ति” । तत्कथनमिदानीं प्रत्यक्षं दृश्यते । प्राणान् पुत्रं कलत्रं राज्यं त्यक्त्वापि यं धर्मं अस्माकं पूर्वजा न तत्पुत्रः तमेव धर्मं पाश्चात्यदेशानुकारिणः सभ्यताभिमानिनो वयमकारणमेव मुञ्चामः । अत एव धर्मप्रधानेऽस्मिन् देशे धर्मशैथिल्येन प्रकृतिकोपो जायते । अतिवृष्ट्यनावृष्टिजन्य दुष्कालेन लोकः त्रस्यते । अन्नं विना कोमलमतयः बालकाः सुन्दर्यो नार्यो युवका वृद्धाश्च प्राणान् त्यजन्ति । ग्राम्यानां कृते तु अत्यन्तकष्टावसरः सम्प्राप्तः । यतः वैदेशिकानि महर्घाणि वस्तूनि भारते विक्रीयन्ते । ये खलु धनिका त एव क्रीणन्ति, परन्तु ये निर्धना स्तेषां कथं निर्वाहः स्यात् ? अत्रत्यनिर्मितवस्तूनां विक्रयोऽपि कथं स्यात् ? यथा वस्त्रविषये अग्रगण्यानां नेतृणां यथा मतं विद्यते यत्—स्वदेशीयवस्त्रैरेव निर्वाहः कर्तव्यः, तथैव सर्वाणि वस्तूनि स्वदेशनिर्मितान्येव उपयोगे—आनेतव्यानि ! आचारव्यवहारोऽपि स्वदेशीय एवास्तु । पूर्वोऽयं देशः पूर्वीयत्वेनैव स्थातुमर्हति, न तु पाश्चात्येन समम् । वस्त्रालङ्कारविभूषितामपि वेश्यां दृष्ट्वा न कुलवधूनां मनः आकृष्यते, न सिंहः शृगालानुकारी शोभते—वयमपि प्राचीनं गौरवं पुनः प्राप्नुयाम स्तथैवाचरणमपि विधेयम् ।

वेदाध्यनस्यावश्यकता

(लेखकः—पं० श्रीवेणीरामशर्मा गौड़ः, काशी)

ब्रह्माणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधिं तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भवेन विदधे सुवीराः ॥

(शु० य० ३४।५८)

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन्दिजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ (मनु० २।१६६)

योऽनवीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ (मनु० २।१६८)

वेदस्य मनुष्यमात्रेण सह सस्यपि सामान्यतः सम्बन्धे भारतीयैः सह घनिष्ठः सम्बन्ध इत्यत्र नास्ति विप्रचित्पत्तिः । अस्ति चात्र कारणानां भूयस्त्वम् । तत्र तावदिदमेकं कारणम्, यन्मनुष्यसृष्ट्यारम्भे विश्वामित्र-वसिष्ठात्रिभरद्वाजप्रभृतयो ये महर्षयो भारतीयानामस्माकं वंशप्रवर्त्तयितारः प्रवराध्याय-प्रवरमन्त्रर्यादावुक्तास्त एव सर्वानुक्रमण्यामार्शानुक्रमण्याश्च वेदप्रवर्त्तका भणिता इत्यस्मत्पूर्वतनैरेव वेदाः प्रवर्त्तिता इति बह्वादरणीयता । द्वितीयन्तु—मनुष्यमात्रस्य अभ्युदयोऽवःपतनं वा स्वं स्वं शीलमेवावलम्बते । यस्य हि पुंसः शीलमुदारतरं निर्मलञ्च प्रकाशते तस्याभ्युदयः करतलगतः, यस्य चैतद्विपरीतं तस्यावःपतनमिति निश्चप्रचमेव । तादृशे च शीलादौ पुंसः प्रवर्त्तनं संस्कृतवाङ्मयेष्वेव दरीदृश्यते । किम्बहुना—भारतीयानामस्माकं सर्वस्वभूतेयं संस्कृतभाषा । ईदृशी चाप्युत्तमा भाषा केनापि दुर्दैवविपाकेन नेदानीमात्मानं समप्रतया प्रकाशयति, तथापि यावानुपलभ्यते त्वंश-स्तावत्तैवोक्तगुणगणभूषिता वर्वर्त्ति ।

अस्य सर्वोत्तमसंस्कृतसाहित्यकल्पवृक्षस्य मूलभूतो वेदः । वेदत एव संस्कृत-साहित्यस्य सञ्जातमुत्थानम् । भारतीयैश्च संस्कृतसाहित्यस्यामुमेव मूलभूतं वेदमवलम्ब्य लोकोत्तरोऽभ्युदयः समपादि सम्पादयिष्यते च ।

यस्य वेदस्यावलम्बनमेवास्माकं महतेऽभ्युदयाय कल्पते तादृशेनानेन सहास्माकं विशेषतः सम्बन्धोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अपि च वेदोऽस्माकं प्राचीनो धर्मग्रन्थः । धर्मग्रन्थे च यत्किञ्चिन्निरूपितं तदवलम्बेन मान्यं पालनीयञ्च व्यवहारे परमार्थे चेति तृतीयं कारणम् ।

येन वेदेन सहास्माकमेवाहो निविहः सम्बन्धः, यश्चास्माकमभ्युदयनिःश्रेयस-

हेतुस्तत्तादृशे वेदे सर्वथा वयमनभिज्ञा इति किमस्त्यतोऽपि शोचनीयम् ! एवं बहुभिः श्रुत एव न वेदः, यैश्च कैश्चिच्छ्रुतस्तेऽप्येवमनुमिमते, यन्महान् वेदराशिः स च न शक्यते सकृत्पठितुमप्येकस्मिन् जन्मनि । दूरे तिष्ठन्तु पामराः पण्डिता अपि बहवो दशामेतादृशीमनुभवन्तीति किमतः शोच्यतरम् !

सुविदितमेतत्—देशान्तरीयपुरुषापेक्षया भारतीयाः सभ्यतरा विद्याभ्यास-शालिनश्च । तत्तादृशानामस्माकं सर्वश्रेयोनिदानभूतेऽस्मिन् वेदभागे उपेक्षेतादृशी सर्वथाऽनुचितैव । को नाम पितरमिव स्वकं न्याय्ये धर्म्ये च पथि प्रवर्त्तयन्तमधर्म्या-दभ्यास्यतश्च पथो निवर्त्तयन्तं वेदमिममुपेक्षमाणः कथं लोकमात्रामेदिकीमामुष्मिकीं वा निर्वर्त्तयितुमीशते ।

ये च महान्तः करुणापूरपूरिता ईर्ष्यालुता—क्षुद्रहृदयता—कातरताद्यनेकदोष-विनिर्मुक्ता अनुग्रहैकपरायणा अस्मत्पूर्वतनो महर्षय आसन्, तादृशानां तेषामेव सन्ततयोऽपि वयमिदानीं क्षुद्रहृदयतादिभिर्महद्भिर्दोषैः परिपूरिताः । तत्र चेदमेव मुख्यं कारणम्, यदस्माकं वैदिकी पठनपाठनशैली सर्वथा परिभ्रष्टा । सर्वेऽप्येते दोषा वेदस्य पठनपाठनत एव निर्वर्त्त्यन्ते, मित्रतावीरतादिगुणाश्च प्रादुर्भवन्ति ।

वेदशिचा खलु मनुष्यहृदयक्षेत्रे देशहितं जातिहितमात्महितमित्येतादृशं गुणगणं वपति । या चैवमेतादृशीं गुणसम्पत्तिं लभते; भजति चैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिभाजनतां, सैव मनुष्यजातिर्लोके सर्वोत्तरा विजयते ।

येयं वैदिकी शिचा तादृशीं गुणसम्पत्तिं प्रसूते, या च ऐहिकामुष्मिकफलभाजन-तामापादयति पुरुषं, हन्त ! महदिदं दौर्भाग्यमस्माकं यत्तया शिचया सर्वथा वञ्चिता वयम् । प्रायो मनुष्यजातिः स्वस्य पूर्वजानां सम्पत्तेरभिरक्षणं स्वस्य महामाग्यं मनुते, तदर्थमहर्निशं प्रयतते च यथाऽस्माकं पूर्वजैः सहाविच्छिन्नः सम्बन्धो भवेत्, स्वभाव एवायं मनुष्यजातेः, परन्तु वयमिह तादृशात्स्वभावादपि दूरे वर्त्तामहे । अतो दूरी-कृत्येदमौदासीन्यमस्मत्पूर्वजानाममूल्यसम्पत्तिभूतस्य वेदराशेरभिरक्षणार्थं तदीय-शिचालाभस्तत्प्रचारश्च प्रथमां कोटिमावहति । यदि वयमवश्यकर्तव्यस्यास्य पालनं न कुर्मस्तर्हि स्वीयपूर्वजानाममूल्या वेदसम्पत्तिरचिराद् अश्रयेत् ! तद्रक्षणं विना पूर्वजैः सह सम्बन्धोऽपि विनश्येत् । ये च मतान्तरस्था देशान्तरस्था वा पुरुषाः स्वीयां पूर्व-तनोमलपीयसीं निःसारभूतामपि सम्पत्तिं महता प्रयासेनाकार्यकरणेनापि सम्यगभिरक्षन्ति वर्धयन्ति च, तेषां पुरतो महदिदं लज्जास्पदम् । अतः सानुरोधं प्रार्थ्यते—वेदस्यै-वाध्ययने ऽध्यापने च यथाशक्ति सर्वैः प्रयतितव्यम्, तत्र च वर्त्तमानं शिक्षा-रत्नमादाय संसारेऽस्मिन् सत्कारार्हेरनुकरणीयैश्च भवितव्यम् । यतोऽस्माकं भारतीयानां वर्त्तमानावस्था शोचनीया घृणोत्पादिका च ।

कुलीनाः खलु पुरुषाः सामान्यतोऽध्यात्मना सम्बद्धं पदार्थं जातं यथाशक्ति निर्वहन्त्येव यावज्जीवं न कदापि परित्यजन्ति । अस्माकन्तु भारतीयानां न केवलं

वेदेन सह सामान्यतः सम्बन्धः किन्तु विशेषत एवेति निरूपितमवस्तात् । एवं सर्व-
प्रकारेणापि सम्बद्धं वेदमिममात्मानं जीवितं मन्यमानाः न पालयेम न वा भवेम
तदभिवृद्धौ दत्तदृष्टयस्तदा धिगस्मान् । यतो जात्यन्तरापेक्षया हिन्दुजातिः सर्वतः
श्रेष्ठा । तादृशस्यास्य वेदस्य परिच्छेदं पठन-पाठन द्वारा अर्थज्ञानद्वारा च भवितु-
मर्हति नान्यथा । अस्यैव महतो वेदराशेः सर्वश्लाघनीयस्य सर्वोद्भुदयनिदानभूतस्य
यथावदर्थं निर्णेतुमेव प्रवृत्तः सर्वोऽपि संस्कृतवाङ्मयराशिः ।

‘वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।’ (या० सू० आ० ४०)

अभिभाषणम् ।

[विहारग्रन्तीयदेवभाषापरिपदः एकादशेऽधिवेशने
सभापतिपदमलङ्कुर्वतां
पं० श्री चिन्नस्वामिशस्त्रिमहोदयानां]

यां वाचं समुपासते दिविषदो विश्वे विधानादयः
यस्यामायतते हविः क्रतुमुजां धर्म्यञ्च कर्माऽखिलम् ।
यामाराध्य नृपा नरा यमिवराः स्वामीष्टधिद्धाः पुरा
तां कल्याणमयीमुक्ताऽमृतमयीं दैवीं गिरं राधुमः ॥

मान्यमहोदयास्सभासदः, अनवद्यविद्योद्धधिविलोडनावामज्ञानामृतास्वादननिर्घृत-
निखिलनिजकरणः विपश्चिद्वराः, सुरभारतीसेवनपरिपूतजीवना विद्यार्थिनः, अन्ये च
तदाराधकास्सामाजिकाः !

अद्याऽहमात्मानमतिवेलं सभाजितं मन्ये यदत्र भवन्तः सभापतिपदे महनीय-
गुणगणनिधिभिः, अखिलविद्याविलासपरिपक्वज्ञानैर्दिगन्तविश्रान्तस्वयशोराशिभिर्वि-
पश्चिदपश्चिमैरविष्टेये करणीयबहुकार्यभारगुरुणि मां तद्वर्हं स्थापयन्ति । तत्र च
निरतिशयो निर्व्याजश्च प्रेमेव भवतां कारणम् । न मदीयो गुणो विद्या वा । अतस्त-
दर्थं भवद्भ्यो हार्दिकान् धन्यवादान् बहुशो वित्तरामि । पवित्रतमे सुरभारतीसमु-
द्धरणजीवातौ भुवनचेमङ्करे व्यापारेऽत्र स्वशक्त्यनुरूपं किञ्चिदपि कर्त्तमवसरो
मया लब्ध इति तेनाऽवितरामात्मानं कृतकृत्यमवगच्छामि च ।

अथि सभाजनार्हाः सभासदः !

प्रायश्चत्सर्वेऽपि सुरभारतीसमाराधका वयं जानीम एव—भाषेयं दैवी भाषा-
न्तराणां भारतीयानामखिलज्ञानामपि, जननी पालनी च सर्वसमाराधिता अखिलमपि
गौरवमुपलम्बिता कदाचित् सर्वोत्तमा विराजते स्मेति । ये च धर्मज्ञाः, ये च

व्यावहारिकाः, ये च राज्यशासकाः, ये च लोकयात्रानिर्वर्तिनः, ये च तपस्विनः, ये चाऽऽत्मनिरताः, सर्वेषामेषां स्वसमीहितसाधने नान्तरीयक्रमाधीदेतद्भाषाध्ययनम् ।

अस्या देवभाषात्वम्

इयं हि पूर्वं देवभाषा, राजभाषा, जनभाषा, ग्रान्थिकीति चतुष्टयासीदिति सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाणे सुस्पष्टमवगम्यते । तथाहि—यो यथा भाषया व्यवहरति रात्रिन्दिर्वं, यामालम्ब्यैव तस्य भोजनाच्छादनादयस्सर्वे व्यापाराः प्रवर्तन्ते, सा तस्य भाषेति लोकानुभवसिद्धम् । एवञ्च देवैस्साकं यो व्यवहर्तुमिच्छति, सोऽन्यैव भाषया तं सम्पादयितुमीष्टे । सतीषु बह्वीषु भाषासु अधुनाऽपि यो देवानारिराधयिषति, ऋतुभिर्वा यियत्ति, स्ववैर्वा तुष्टूषति, स इमामेव भाषां शरणोक्तरोति । न ऋतवो ज्योतिष्टोमाद्या दर्शपूर्णमासाद्या वा हिन्दीभाषया वङ्गभाषया तैलङ्गभाषया क्रियन्ते कृता वा । न हि तत्रत्याः स्तुतयः भाषान्तरेण सम्पाद्यन्ते, न वा 'इदमिन्द्राय न मम, 'इदमग्नये न मम' इति शब्दान् परित्यज्य भाषान्तरीयैश्शब्दैर्देवतायै हवींषि त्यज्यन्ते । न वा तथा करणे देवता हविर्गृह्णन्ति, कर्माण्यपि सम्पन्नानि भवन्तीत्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणं भवति । व्यापारान्तरं तु यथाकपञ्चित् सम्पद्येताऽपि, परं देवैस्सह क्रियमाणो यागदानहोमश्राद्धादिव्यवहारोऽस्यामेवाऽऽयतते, नाऽन्यस्यां भाषायाम् । अस्मादेव हेतोरस्या देवत्वम् । एवं धार्मिककृत्यानुष्ठानं सर्वमप्येतद्भाषाधीनमित्यस्या धार्मिकत्वकथनमपि सुसङ्गतमेव ।

राजभाषात्वम्

भारतीयै राजभिरपि स्वकार्यक्षेत्रे एवैव भाषा नियोजितेति स्फुटतरं निश्चीयते । यतो हि राजकार्योपयिकास्सर्वेऽपि विधिनियमनियन्त्रणशासनादयो विषया अनयैव भाषया निर्मिता मनुयाज्ञवल्क्यव्यासपराशरादिभिः । एतेषां हि मन्वादीनां महर्षीणां ग्रन्थकरणं न स्वयशःख्यापनाय, न वा करकण्डूत्यपनुत्तये । परन्तु लोकानुजिघृक्षयैव । स्वग्रन्थोक्तान् राजधर्मान् यथावदवबुध्य, यथा राजानः प्रजाः पालयेयुः, यथा च धर्मविप्लवो न भवेत् लोकनाशो वेत्येतदर्थमेव । अपि च राज्ञामपि स्वकार्यनिर्वहणार्थं राजधर्मावेदका ग्रन्था अवश्यमपेक्षिताः, यानवलोक्यार्थतोऽवगत्य च स्वकार्यं यथावदविकलमनुतिष्ठेयुस्ते । एवञ्च विनैनां भाषां यदि अपरा तत्कालवर्तिनी भाषा अवर्तिष्यत राजकार्योपयुक्ता, तदा तस्यामेव भाषायां सर्वे इमे ग्रन्था निर्मिता अभविष्यन् । यथाऽद्यत्वे तादृशा ग्रन्था राजभाषायामेव (आङ्ग्ल-भाषायां) निर्मायन्ते । अधिकरणेष्वपीयमेव व्यवहृताऽऽसीत्, जयदानादिशासन-पत्राण्यप्यस्यामेव भाषायां व्यलिख्यन्त राजभिः ।

‘पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरि विहितम् ।

अभिलेख्याऽऽत्मनो वंशयानात्मानं च महीपतिः ॥’ (या० स्मृ० आ० ३१९)

इत्यादिना महर्षियाज्ञवल्क्याद्युक्तमार्गानुसारेणाऽन्यूनानतिरिक्तानि शासनपत्राणि सुरभारत्यामेव राजभिलिखितान्यद्याऽप्युपलभ्यन्ते प्राचीनानि तत्र तत्र । रीतिरियं यावत्पर्यन्तं भारतस्याऽस्य समग्रः खण्डशो वा शासका भारतीया राजानोऽभवन् तावत्प्रचलिताऽसीत् । अतो भारतीया राजानस्सर्वेऽपीमामेव राजभाषात्वेन व्यवहारा-
पुरिस्त्वत्र इतोऽपि किमन्यत्प्रमाणमन्वेष्टव्यम् ?

जनभाषात्वम्

जना अपि तत्र तत्र संस्कृतप्रभवया प्राकृतभाषया कयाचित् कचित्क्वचिद्व्य-
वहरन्तोऽपि व्यवहारपदेषु नैर्वाण्या एव विशेषतः उपयोगं कुर्वन्ति स्मेति प्रतीयते ।
तथा हि जनपदलोख्यप्रकरणे 'विनापि साक्षिभिलेख्यम्' इति याज्ञवल्क्यीयं पद्यं
व्याचक्षाणो विज्ञानेश्वरः "प्रातिस्विकदेशभाषयाऽपि लेखनीयम्" इति वदन् जान-
पदलोख्येऽपि प्रथमं नैर्वाण्येव ग्राह्या, असम्भवे तत्तद्देशभाषेति 'अपि' शब्दात् स्फोरयति ।
किञ्च दृश्यकाव्यावलोकनेन निस्सन्दिग्धमवगम्यते—सर्वजनविदितेयं भाषाऽऽसी-
दिति । न हि भाषानभिज्ञानं पुरतो नाटकान्यभिनीयन्ते ! न हि दक्षिणदेशं गत्वा
केचित् हिन्दीभाषया नाटकमभिनीषन्ति, न वा दक्षिणात्याः स्वभाषया तदन-
भिज्ञानं पुरतः । रसिकभावे रसस्फूर्तिर्वा कथम् ? कथञ्च वा तथा सति नाटककरणे
परिहृतानां प्रवृत्तिः ? अतः केषाञ्चनाऽप्यमपात्राणां प्राकृतेन व्यवहारेऽपि उत्तमपात्राणां
संस्कृतेन व्यवहारः तदवगमश्च सर्वसाधारण आसीदित्येव निश्चेतव्यं भवति ।

ग्रान्थिकोत्वम् ।

ग्रन्थाश्चैतद्भाषायां न केवलं लक्षशः कोटिकोटिशः प्रणीतास्तेषु तेषु विषयेषु ।
अमूल्यानि तत्तादृशानि रत्नान्यन्तर्भावयन्तो ग्रन्थविशेषा अतिप्राचीना अद्दर्शनं बहवो
गताः प्रापिताश्च । अद्याऽपि तादृशास्सन्ति बहवोऽप्रकाशिताः, येषां प्रकाशनेन भारत-
भागधेयमुन्मिषितं स्यात् ।

एवं पुरुषार्थ इव पुरुषोत्तम इव च चतुर्धाऽऽत्मानं विभज्य सर्वाभिमां भारत-
भूमिं, आ च हिमवत आ च कुमारिकाभ्यः, आ च पश्चिमोदधेः, आ च पूर्वोद-
न्वतोऽभिव्याप्य सर्वं भागं, सर्वोत्तमतया विराजमानाऽऽसीदियं देववाणोति भूतार्थ-
कथनमेव, नाऽतिशयोक्तिः । एवञ्च दैवी वाणिज्यं तदात्वे स्वराज्यमूर्धनि प्रतिष्ठिता-
ऽऽसीदिति किमु वक्तव्यम् ?

अस्या आधुनिकदशा ।

एवमस्याः पुरातनीं परमोन्नतिं ग्रन्थेभ्य इतिहासाच्चाऽवगच्छत आधुनिकीं
चाऽवनतिमप्यन्तर्भावयन्तं कस्य नाम सचेतसस्तत्प्रणयिनः पाषाणकठिनमपि न
द्रवेद्रुदयम् ? सति चैवं कथमेवमेवा शोचनीयाभिमां दशमापन्नेदानीम् ? केन वा

कारणेन स्वस्थानात् प्रच्याविता ? । किमर्थं वा तदुपसेविनः क्षिश्यन्ति नितरामधी-
तिनोऽथापयितारो वा ?

केचिदभिप्रयन्ति—नाऽस्याः स्वस्थानात्परिच्युतिः, न वा प्राचीनं गौरवमस्या
गतम् । अद्यापि बहवो भाषामिमामधीयत एव सानुरागम् । न वा तदुपसेविनां
क्लेशश्लेशः, नैव सुरभाषोपसेवी क्वचिदद्याऽपि क्षुधा मृतः, उदन्यया वा । धार्मिक-
जनता तां तथैवाऽऽद्विषते । अतो न किञ्चिदवहीनमिति । न वयमिदमभ्युपगन्तुमीरमह
एतद्विपरीतामेव लोकयात्रां प्रत्यक्षमीक्षमाणा जगति । य एवमभिप्रयन्ति किं न ते
शृण्वन्ति शतेष्वेकोऽपि गैर्वाण्यां नाऽधीत इति ? सोऽप्येकोऽन्यां गतिमाङ्गलविद्या-
ध्ययने काञ्चित् मनागप्यपश्यन् बलादेव नियोज्यते एतदध्ययन इति ? किं ते नाऽव-
गच्छन्ति—अध्ययनकालेऽधीतिभिरात्मन एकस्मै समयाद्याऽप्यपर्याप्तमतिक्षुद्रमपि
लब्धुं भोजनं कास्का दशा अनुभूयन्त इति ? अपि न ते जानन्ति—प्राप्याऽपि
काञ्चन जीविकामशनाच्छादनादेरपर्याप्तां अपूरितोदरा एवाऽस्पृष्टस्वच्छशोभनवस्त्रा
एव च बहवः सुधियो नयन्यास्मीयां जीवनयात्रां खिन्नमनस आत्मानं आत्मनो
विद्याञ्च बहुशो निन्दन्त एवेति । एवं शतशो दृष्ट्वा श्रुत्वाऽवगत्याऽपि च ये नाम—
एतावताऽपि किञ्चिन्नावहीनमिति कथयितुं प्रगल्भन्ते, ते क्वचित् सम्प्राप्तसमुचित-
जीविकान् लब्धप्रतिष्ठांश्चाऽऽत्मन एवोपमां कृत्वा परानपि तथैव चक्षुषा पश्यन्तः
परमं पाण्डित्यं प्राप्ता इत्यत्र न संशयः । परं तात्त्विकी परिस्थितिः सैव, या मया
पूर्वं वर्णिता । सेयं सर्वैः प्रत्यक्षीक्रियमाणा न सँझादनमर्हति । सैषा दशा देववायया
वपसारणीयाऽस्माभिरसर्वप्रयत्नेनाऽपि । यावदियं न सर्वसुलभा क्रियते, सारस्यं च
नाऽऽपाद्यते, तावदयं दोषो नाऽपेयात् । प्रायशस्समेषामेव विद्यार्थिनां विदुषां च कश्चन
प्रबोध एतद्विषये प्रबलस्समुदितः । सोऽपि नाऽतिचिरादेव दोषमिममस्याः प्ररिजिहीर्षति ।
अतस्तेऽप्यत्रास्माकं साह्यमाचरेयुः । परं तदपेक्षया बहु गन्तव्यमप्रेऽस्माभिः, यतो हि
भाषाया अस्या राष्ट्रीयत्वापादनं परममुद्देश्यमस्माकम् । योऽयमस्माकमुद्देशः स
नवे पथि कस्मिंश्चिदय यावदक्षुण्णे पदनिक्षेपणमिति न मन्तव्यम्, यतोऽधुनैवोपपा-
दितम्—अयमेव प्राचीनोऽपि प्रायशो भूसुरैर्भूपतिभिरन्यैश्च क्षुण्ण इति । अतो
नाऽस्माभिर्नूत्ने पथि पदं निक्षिप्यते । प्राचीनारूढ एव मार्गो मध्यकाले छिन्नभिन्नः
पुनर्नवीकर्तुमुद्दिश्यते तावदेव । परमत्रापि महान् क्लेशोऽनुभवनीयो भवेत्, मध्ये
बहुभिरनेहोभिर्विच्छिन्नो नाऽल्पेनायासेन सहसा शलक्षणीकर्तुं शक्यते, तथाऽपि
यतितव्यमेव, 'न साहसमनारुह नरो भद्राणि पश्यति' इति ह्यभिमुक्ताः कथयन्ति ।

तत्र प्रथमतो विचारणीयम्—प्रयत्नोऽयमास्माकीनः तिलेषु तैलनिष्पीडनम्,
उत सिकतास्त्विति । न वयं जानीमः—कुतो न फलेदस्माकं मनोरथवहरिति । हिन्दी-
भाषां राष्ट्रभाषां चिकीर्षन्ति तज्ज्ञाः, उरुदूभाषां तदभिमानिनः, केचिदुभयसंमिश्रां
काञ्चन भाषाम् । आसु न काऽपि कदाचिदपि सर्वदेवव्यापिन्यासीदस्ति वा इति तु

सुविदितमेव । यदि च तास्वेकस्यास्सर्वजनोन्तत्वापाद्येत, तर्हि कुतो न गैर्वाण्यास्तथा-
त्वमापद्यते ? सस्त्वपि विभिन्नभाषाभाषिषु जनेषु हिन्दीभाषाभाषिण एव संख्यया
सर्वानविशेरत इति तु सत्यं, तथाऽप्यद्याऽपि तादृशोः प्रदेशास्सन्ति भारतभूमावेव
यत्र हिन्दीभाषाया उरदूभाषाया वा नामाऽपि न जानन्ति जनाः । परं नैकमपि नगरं
ग्रामो वाऽस्ति कुत्राऽपि प्रदेशे यत्र स्थितेषु न कोऽपि जानाति सुरगवीमिति । तेषा-
मभ्रुतापरिचितभाषापेक्षया स्वग्रामे स्वनगरे वा इतस्ततोऽसकृच्छतचराया अध्ययने
महत्सौलभ्यं स्यात् ।

किञ्च तादृशेषु प्रदेशेषु हिन्दीभाषाया उरदूभाषाया वा शिक्षणार्थं तदभिज्ञा-
स्तस्माद्देशादानायथितव्याः । यथेदानीं सन्दर्भान्ते हिन्दीशिक्षणार्थं संयुक्तप्रान्तत
एवाऽध्यापकाः प्रेष्यन्ते । तदर्थञ्च क्लेशोऽधिकतरस्तेषां बहुविधः । संस्कृतशिक्षणार्थं
तु न तादृशः क्लेशः, यतस्तत्तत्स्थलगाताः पण्डितास्तत्र नियोकुतुं शक्यन्ते । ते चाऽति-
सौलभ्येनाऽध्यापयेयुरङ्गात्रान् ।

किञ्च ये नामाऽऽमानमभिमन्वते हिन्दूत्वेन तेषां पूर्वजेष्णवश्यमेव केचिदधीतैत-
द्भाषाका भवेयुरित्यत एतेषामसृक् सस्तिष्कं वाऽऽरुढैतत्संस्कारमेव भवेदित्यत्र नाऽस्ति
संशयः । अतो निगूढस्य तस्योद्घोषनमेवाऽऽवश्यकमेतद्भाषाविषये । भाषान्तरविषये तु
संस्कार उत्पादनीय इत्यस्ति महान् भेदः । गीर्वाणभाषायां बहुन्यतिकठिनानि पदानि
प्रकृतदेशाकालानुपयुक्तानि सन्ति यान्यवलोक्य विभ्यति सर्वेऽपि तामध्येतुमिति
समानोऽयं दोष इतरत्राऽपि । विषयेऽत्राऽचिरादेव पत्रिकायां प्रकाशितं लौकिकेषु परं
पारङ्गतानां श्रीमतां डा० तेजवहादुरसप्रमहोदयानां वचनमुद्धृत्याऽत्र श्रीमतां पुरत
उपस्थापयितुमिच्छामि । तदित्यम्—“It is complained that Urdu contains
words which are unintelligible to the villagers, there are hun-
dreds of words which are equally unintelligible to them in Hindi
which is in vogue at present.” “अर्थात् उरदूभाषायां सन्ति बहूनि पदानि
येषामर्था ग्रामीणैः पुरुषैर्नाऽवगम्यन्त इति अभिशस्यते, परं हिन्दीभाषायामपि
सथैवाऽनेकशतानि पदानि सन्ति यान्यज्ञातार्थानि अनुपयुक्तानि चेति । अतस्सर्व-
त्रिकोऽयं दोषो नैकत्रैव व्यपदेष्टुमुचितः ।

अथ वा यदि सन्ति कठिनानि पदान्यप्रकृतानि च स्युर्नाम, का नो हानिः ?
सर्वाण्यपि तान्यध्येयानि अध्यापनीयानि वेति का वा राजाज्ञा ? पाठप्रणाली
काचित्सर्वत्र प्रवर्तनीया यथा नातिचिरेण कालेन सरलानामुपयुक्तानामेवाऽध्यापनं
सम्पद्येत । प्रन्थाञ्च तादृशा बालशिक्षार्थं प्रणेतव्या । ये व्यवहारोपबिकैरतिप्रसिद्धै-
स्सरलैश्शब्दैर्यैरेव च सन्दृष्ट्वा भवेयुः ।

किञ्चाऽधिकरणराजसमादावपेक्षितव्यवहार सम्पत्तयेऽपेक्षिताः पारिभाषिकाः
शब्दास्सर्वे प्रायशोऽस्मत्पूर्वाचार्यैरन्विष्य प्रयुक्तास्त्वग्रन्थेषु । येऽधुनापि हिन्दा-

भाषायामपि व्यवहियन्ते । अतस्तदर्थमपि न नः क्लेशलेशः । कोऽयमत्र भवता-
मनिर्भेद्य आग्रहविशेष इति चेत्—कथमयमाग्रहः ? यदि नाम कश्चित्स्वस्य
स्वभ्रातृणां स्वदेशमात्रस्य वा निखिलश्रेयोनिदानभूतां सर्वस्माद्दुःखात्परित्राय
पोषयन्तीं जननीशतसमां पूर्वमेव परमे स्थाने निवेश्य लाजितां कालचक्रवशात्
स्वस्थानतश्च्युतां देवगिरं पुनस्तस्मिन्नेव स्थानेऽभिषिच्य यत् तादृशं देशमङ्गलमाहर्त-
मिच्छति सोऽयमाग्रहः ? को वा मातृकुक्षिपरिपोषितस्तदीयस्तन्यविवृद्धो दुर्हृदयोऽपि
वक्तुमीष्टे प्रयत्नोऽयमाग्रहपूर्ण इति । न हि । अतस्त्वकर्तव्यमिदं कार्यजातमेकैक-
स्याऽपि स्वोन्नतौ स्वदेशोन्नतौ स्वजननीसमुद्वरणे वा दर्शितादरस्य ।

किञ्च नाऽयमस्माकमभिजापो भाषासौन्दर्यसौष्ठवप्राचीनतादिगुणगणसमाकु-
ष्टमनस्कस्वकृतः, यथा आपथा भारतं वर्षमिदं समग्रमप्येकेनैव सूत्रेण बद्धमा-
सीत् । यद्वलादेव च सर्वे वयं परस्परादृष्टश्रुतशीलचारा अपि एकस्यामेवं वर्तन्त्यां
गच्छन्त एकप्रकारावेव विचिनिषेधावाङ्मियमाणा एकमेव धर्मं चरन्तः कदाचिद्देव-
वशादर्शनप्रसङ्ग अननुभूतपूर्वं प्रेमभरजनितमानन्दमनुभवन्तो आरुभावं वा स्नेह-
रसाप्लुतमुपदर्शयन्तो नित्यतृप्ता आत्मनो जीवनयात्रां निरवर्तयाम, यस्या हासदो-
षादिदानोमस्माकं लाटशो भावो मन्दं मन्दं विपरिवर्तते प्रान्तीयभावश्चाऽस्मान् शनैः
जिग्रसिषते । प्रथमं मामेव निदर्शयत । कोऽहम् ? कुत्रत्यः ? कुत्रत्यः किङ्कुणः ?
किंशीलो वा ? मयाऽत्र सभामभ्य उपस्थितौ भवतां प्रेमरससमाप्लुते मनसि दृढ-
तरमवकाशं लब्धुं वा कोवाऽवसरोऽल्लप्स्यत, यदीयं भगतती जगज्जननी देवभाषाऽस्मा-
नेकस्मिन् सूत्रे नाऽग्रन्थिष्यत् ।

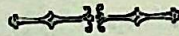
किञ्चाऽस्या एव देव्याः कोऽपि महिमा—यद्वयं भारतीया भूमावन्यत्र सभ्य-
तायाः कस्या अपि अङ्कुरोदयात्पूर्वमेव तस्यां परिनिष्ठिता अभूम, आत्मदे चाऽधुनापि ।
अतो भारतीयसभ्यताया उत्पादिनी परिपोषिणी चेत्यमेव महनीयतमा भाषेति साध्व-
वगम्यते । भिन्नभिन्नभाषाभाषिणोऽपीमामात्मीयामेव सद्गार्दमभिमन्वते भारतीयाः ।
अतो देवभाषाया राष्ट्रियत्वापादनमस्मात्स्वैकमत्यविशेषसम्पादनद्वाराऽतिप्राचीनरीति-
समुद्धारद्वारा तद्गतानाममूल्यरत्नानां प्रख्यापनद्वारा च कमपि महिमानमाविर्भावये-
दधुनेति न तत्र संशयः ।

किमस्माकं कर्तव्यम् ?

एवं सर्वाभ्युदयकरेऽप्यत्र कार्ये यदि विदुषां वैमत्यं भवेत्, तर्हि ते विषयवैतथ्य-
मवबोधनीया यथावसरम् । जनता चाऽन्यत्राऽपि सभाधिवेशनव्याख्यानादिमुखेन
वस्तुयाथात्म्यप्रतिपादनद्वाराऽत्र रुचिमत्स्यापादनीया । ततो राजकीयाश्च प्रार्थनीया
भाषाया अस्या अनिवार्यशिक्षाकोटिनिविष्टत्वसम्पादने, तदनुरोधेन च बहूनामभ्यय-
नागाराणामुद्घाटने, तदनुगुणशिक्षाप्रदाने च । सर्वेषामेव विषयाणां संस्कृतभाषयै-

वाध्यापनेऽध्यापकाः प्रार्थनीयाः । असति विशिष्टवाधके सर्वेऽपि व्यवहारा गैर्वाण-
भापयैव कर्तव्याः । छात्राश्च सुरवायामेव लेखनभाषणादौ विशेषतश्शिक्षणीयाः ।
ते च ते च महाराजा विद्याप्रणयिनस्तुरभारतीसेवकाश्च धनिका यथायथमत्र साहाय्य-
माधातुमभ्यर्थनीयाः । परमत्र सर्वत्राऽप्यस्माभिरत्यक्तधर्मपथैरेव भाव्यम् । नेदं कदाऽपि
विस्मर्तव्यं सर्वपथीनश्रेयोदायिन्यपीयं सुरगवी तदवलम्बिनो वयं च सर्वदा धर्मोत्तरा
एवेति । यदि च स भगवान् सनातनो धर्मोऽवलेहनं प्राप्यते सनातपि, तर्हि अवधी-
रितोऽणुमात्रमप्यात्माकीनप्रयत्नफलदानाय न कल्पेत । अतः प्राचीने धर्म्ये पथि
स्थितैरेवाऽत्र यदि प्रयत्येत स्वाभीष्टसम्पादने, तर्हि तं मनोरथं भगवान् परमेश्वरः
“धर्मविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ” इति स्ववचनानुरोधेन स्वस्वरूपमेव
मन्वानो नाविचिरादेव तत्सम्पादनेनाऽस्माननुगृह्णीयात् । वयमप्यतिप्राचीनामपि नित्य-
यौवनां मङ्गलैकमयीमस्मन्मातुरुपां देवार्णां यथावत्पूजयन्तः, तस्याः, तस्य परम-
पुरुषस्य च निस्सीन्नोऽनुकम्पाया आत्मानं अस्मद्भारतभूमिञ्च नित्यभाजनं कुर्वन्त-
स्सर्वदा सुखमेधिषीमहि ।

इति शम् ।

युक्तप्रान्तीयसंस्कृतपाठ्यप्रणालीसुधारसमितिकर्णधार्यां पुरतो निवेदयति—

अयि सहृदयाः सुधियः !

तत्र भवतां भवतां पुरत उपहाररूपेण पञ्चषशब्दा उपास्थाप्यन्ते—‘बृहस्पतिश्च
प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रम्’ इत्युपक्रम्य ‘प्रधानं च पट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्,
प्रवाने च कृतो यतः फट्त्वान् भवति ।’ (महाभाष्यम् १।१।१) इति प्राञ्जलं
महामुनिपातञ्जल्युपदेशं ‘सेयमान्वीक्षिकी—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वभूतानां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥ (न्या० भा० १।१)

इति वात्सल्यायनं महामुनिवात्स्यायनादेशं च पुरस्कृत्य तथा ‘काणादं पाणिनीयं
च सर्वशास्त्रोपकारकम्’ इति परिपक्वबुद्धिबुधवचनमनुसृत्य चिरकालतोऽद्यपर्यन्तं
काश्यां पठनप्रणाली प्रचलति अर्थात् आदौ केवलं व्याकरणं न्यायं वा छात्रा अधीयते
अध्यापकाश्चाध्यापयन्ति । तत्र लब्धव्यस्युत्तयः पश्चाद्यथेष्टं विषयान्तरं तत्तद्विषय-
निष्णातेभ्योऽनुशीलयन्ति । एतयैव प्रणाल्या शिवकुमारोपमाः शिवकुमारमिश्रप्रभृतयो-
ऽध्यगोपत अध्यापिपंश्च । इदानीन्तना अपि चत्कृष्टविद्वांस एतयैव प्रणाल्या पठन्ति
पाठयन्ति च । किम् इमे व्याकरणस्य न्यायस्य वाऽध्ययनकाले इतिहासभूगोलखगोला-
दीन् गणितं च सहैवापाठिषु ? प्रथमायां, मध्यमायां, मध्यमायाञ्च व्याकरणेन सहैव
भूगोलादीन् अध्यापयितुकामैः युक्तप्रान्तीयसंस्कृतपाठ्यप्रणालीसुधारसमितिकर्णधारैः

सह युयुक्षुः काशीविद्वांसो मम सखायः व्याकरणाध्ययनसमये गणितादीनपाठिषुः ? यदि नापाठिषुः, तदा अप्रेतनानां प्रथमामध्यमाच्छात्राणां केवलव्याकरणाध्ययनस्यापि सुव्यवस्थाम्प्रथमतोऽङ्कत्वा तेषां शिरसि गणिताद्यध्ययनभारमपि स्थापयन्त्या वृत्त-समितेः कर्णधारेभ्यः स किं सखा... इति वचनमनुसृत्य हितमुपदेशं कृतो न प्रयच्छन्ति ?—यत् हिन्दीमिडिलपरीक्षोत्तीर्णा न्यूनातिन्यूनहिन्दीप्राइमरीपरीक्षो-त्तीर्णा वा प्रथमामध्यमापरीक्षायां प्रवेशार्हाः, प्रतिपाठशालं छात्राणां धार्मिकं साप्ताहिक-समाचारपत्रं मासिकसमाचारपत्रं वा अवश्यं पाठ्यं भविष्यतीति नियमश्च नियमा-वल्यां योजयित्वा सफल्यन्तु स्वमनोरथं भवन्तो वृथा सङ्घर्षं मा वर्द्धयन्तु इति ।

अधुनातनसंस्कृतविद्यालये प्राय एक एव अध्यापकः प्रथमां मध्यमाञ्च पाठयति, 'स्वाधीतं विस्मृतं माभूत्' इति उत्तमपरीक्षाप्रन्थानपि अध्यापयति अवलोकयति च । एवम् उत्तमपरीक्षाध्यापका अपि प्रायः व्याकरण-न्याय-मीमांसादिपरीक्षासु पाठ-यित्वाऽपाठयित्वा वा 'गुण्डितोऽसि भिक्षित्वा मुञ्चस्व' (मूंड दिया मोंग खा) इति न्यायमनुसृत्य विद्यार्थिनः प्रेषयन्ति । भगवानेव जानातु, कथं सहस्रमुखमकृत्वा इमे सर्वान् पाठयन्ति विषयान् ।

संस्कृतपाठ्यमुद्यारसमितिकर्णधाराः ! भवन्तः कथयन्ति यद् वयं भारतवर्षस्य सभ्यतारक्षायै प्रतिष्ठायै च प्रयत्नामहे यथेष्टमुत्सहामहे चेति । परन्तु अस्य क्षुद्रजनस्य चेतसि भारतसभ्यताया उपरि पाश्चात्यसभ्यताया महानयं विजयः यत् संस्कृतपाठ्य-प्रणाल्यामपि तदीयानुकरणम् । सम्प्रति भारतीयसंस्कृतपाठ्यप्रणाल्या आरम्भे अर्थात् प्रथमामध्यमयोः एकविषयता द्विविषयता वा भवति, अन्ते बहुविषयता । अस्या बीजन्तु आदौ एकविषये प्रावीण्यलाभे सति सर्वेषु विषयेषु सौकर्येण प्रावीण्यलाभः, तथा स्वल्पकायधनासु तत्तद्भ्रामनगरपाठशालासु सर्वविषयाध्यापकालाभः, अन्तिम-परीक्षार्थं प्राप्तायां कार्यां च सर्वविषयाध्यापकलाभ इति । इयं हि काशीस्थविदुषा-मुज्ज्वला कीर्तिः यत् कस्यायं छात्र इति अगणयित्वा पुत्रप्रेम्णा सर्वानविशेषेण पाठयन्ति । पाश्चात्यपाठ्यप्रणाल्यां तथा तदनुकारिण्यां भारतीयोज्ज्वलपाठ्यप्रणाल्याञ्च आरम्भे बहुविषयता, क्रमश उत्तमपरीक्षायां एकद्विविषयता भवति । किं प्रथमामध्यमयोः भूगोलखगोलगणितेतिहासप्रवेशे सस्यानुकारो न स्यात् ? किमेवं करणे प्रकाण्ड-पाण्डित्यं भवेत् ? तस्माद् अनालोच्य परिणामं तथा संस्कृतपाठशालानां संस्कृतछा-त्राणाञ्चार्थिकां दुरवस्थितिं तदनुकरणं भारतसंस्कृतपाठ्यप्रणाल्या उपरि किं न विजयः ? किमनया व्यवस्थया बहुपाठशालानां द्वारं पिहितं न स्यात् ?

मया ऋषिऋणविमुक्तये संस्कृतभारत्याः पुरतो वक्तव्यताविनिवृत्तये च अयं लेखः प्रकाशितः । अन्ते च ममेयं प्रार्थनास्ति यत् प्रथमं भवन्तो विज्ञानपरिषदि युक्तप्रान्त-प्रधानमन्त्रिणां व्याख्यानस्य समालोचनायां कृतां "आज" पत्रसम्पादकस्य दिप्पणीं प्रदर्शन्युद्धाटनसमये प्रधानमन्त्रिभिर्दत्तमुन्मत्तहस्तिदृष्टान्तश्च (आज भा० ५२

सं० ८) निभालयन्तु तदनम्बरमिमं लेखं पर्यालोच्य यद्भवद्भ्यो रोचते तत्
कुर्वन्तु भवन्त इति ।

भवतां किङ्करः—

चण्डीप्रसादशुक्लः

काशीस्थ श्रीजो० म० गोयनका सं० महाविद्यालयस्य लघुसेवकः ।

स्वामी दयानन्दजी महाराजः
सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्याता

वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घकेन्द्रपुरुषपूज्यपाद-श्रीमत्-परिहृत-

प्रवरश्रीपञ्चाननतर्करत्नमहोदयान् प्रति प्रह्वितानां

धर्मप्राण-लक्ष्मण-शास्त्रिद्राविणमहोदय-

लिपीनामेकतमस्याः प्रतिलिपिः ।

॥ श्रीगुरुः शरणाम्पूज्यगङ्गाधरपूज्य-
रत्नमहोदयः श्रीमत्-
७ शनिवारपूज्य

श्रीमत्पूजनीयेषु तर्करत्नमहोदयेषु परः सत्सङ्गः
समाहिततत्तीविरिचम्य सक्षिप्तं निवेदयति-श्रीमत्-
देशानुसारं महाराष्ट्रप्रान्ते परिभ्रमणं विधाय
जलगावनागरे समागत्य च। रिवंलभारतवर्षीय
वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घस्य बृहदधिवेशनं चिकी-
र्षुः श्रीचरणानामत्रागमनं हृदयेनाभिलषा-
मि। तत्सत्यपि कार्यसहस्रे श्रियुतपण्डितश्री-
जीवन्यायतीर्थमहशयेन सह त्रिसमेलनेऽ
नत्रयं ~~सम्य~~ यथोक्तशुक्लपुष्पयन्तरे सत्सङ्ग-
नवमेवोति प्राप्तेषु बृहद्वैतियाविष्टिद्विविक्तं
सोधानिने प्रहान्तक्याऽधिकतरं यत्नसमु-
पाश्रिताः स्मरन्तथाश्रीचरणाः प्रयतन्तामिति
प्राथम्ये। तदधिवेशनं सम्यक् सफलं सञ्जातं
चेन्महाराष्ट्रदेशः संकेप्यात्मसाक्षिविषयति।
तत्साफल्यसम्पादनं केवलं श्रीमतामेवाधीति
श्रीभाभूमेदेशचन्द्रचटोपाध्यायमहाराष्ट्रोपि
यथाऽत्र समागच्छेत्तथाविधियतामितिप्राथम्ये
श्रीशारङ्गविराजप्रभृतीन्प्रोत्साह्य बाहुल्येन वि-
द्वांसोऽवयथासमेष्टानि तथाविधीयताम्।
केवलं श्रीचरणानामवलम्ब्य एवास्माकं शरण
मिति सर्वभारतवाणीयावयमिति प्राथम्ये

१५०

सूर्योदय ।

किमचि क्रेमजिनेदि तेन, तद्विप्रीयधृत्तपनिक्कामु
 बहल्लेनेन च चारो यथा रया तथा भ्रजि व-
 न्याय तीर्थमसृज्यं श्रोतृणां तद्वारा भय-
 तामिति प्राप्य ते स्त्रीन् रयानां वशंवदुः

श्रीलक्ष्मणशास्त्री धाविः
वर्णाश्रमस्वरज्यसङ्ग्राहकः
७८ गंगाधर स्वामी

THE CARD IS INTENDED FOR THE ANSWER.

[illegible]

ननिशाकरः ।

(2)

न रजनी रमणी रमणीयभा

न गगनं ननु ? नीलनवाम्बरम् ।

न चपलाऽस्ति तदीय सुहृच्छटा

जयति तद्भवदनन्न निशाकरः ॥

(२)

मुदिरमण्डलमण्डितकालगे

उपवने भवने भुवनेऽखिले ।

अनुपमः समयः सुनिभात्यहो

नहि रविर्न निशा न 'निशाकरः' ॥

— प्रभातमिश्रः प्रयागनिवासी ।

यूरोपीयदेशेषु वायुयान संख्या ।

सर्वेषामपि देशानामधिपतयः प्रायः स्वकीयवायुयानानां वास्तविकसंख्या गोपयन्ति । तथा विश्वस्तसूत्रेभ्यो यत्किञ्चिद्वगम्यते तदनुसारं नीचैः कस्मिन् देशे कियन्ति वायुयानानि सन्तीति प्रकाश्यते—

देशः	वायुयान संख्या
ग्रेट ब्रिटेन	२०००
फ्रांस	२५००
जेकोस्लोवेनिया	५५०
जर्मनी	३५००
इटली	२०००
रूस	४०००
पोलेण्ड	५५०

ब्रिटेनस्य २००० वायुयानेषु तानि सर्वाण्यपि वायुयानानि सन्ति यानि भारते देशान्तरेषु च वर्तन्ते ।

विहारप्रान्तीयसरकारेण ग्रामसुधारविभागे २१६ पुरुषाणामावश्यकतायै विज्ञापनं निस्सारितमासीत् । श्रूयते यत्तदर्थं १० सहस्रपुरुषाणां निवेदनपत्रायणागतानि सन्ति !

X X X X

२७ वर्षानन्तरं डाक्टर हरदयालमहोदयाय भारते आगन्तुमनुमतिप्रदानाय भारतसरकारेण निश्चितम् । सन् १९११ तमे वत्सरे डाक्टर महोदयो भारताद्विष्कृत आसीत् । इदानीं प्रतिज्ञातं तेन यद्व्याप्य अवैधे आन्दोलने सम्मिलितो न भविष्यामीति ।

X X X X

एको भारवाहो (कुल्ली) लखनऊ स्टेशनात् रकावागंजे गच्छन् १००० रूप्यकैः पूर्णां पेटिकामेकमादायपलायितः । तत्रैवाऽन्योऽप्येको भारवाहः संयुक्तप्रान्तीय सिविलसेक्रेटरियट् कर्मचारिणः श्री उमर महोदयस्य १००० रूप्यकाणां वहूनि वस्तूनि गृहीत्वा कुत्रापि गतः । अतः सावधानैर्भविष्यत् जनैः ।

दिसम्बरमासस्य २७-२८-२९ तारिकासु काश्यां महता समारोहेणा-ऽखिल भारतीयवर्णाश्रमस्वराजसङ्घस्यैकादशमधिवेशनं श्रीयुक्त वैजनाथवाजोरिया एम० एल० ए० महोदयस्य खाभापत्ये सुसम्पन्नम् । स्वागतसमितेरध्यक्षेण पं० धर्मदत्त वेदशास्त्रिणा पं० वेचूमिश्र शास्त्री एम० एल० एल० वी० महोदयेन मन्त्रिणा चाऽधिवेशनसफलतायै महान् यत्नोऽनुष्ठितः ।

× × × ×

अ० भा० हिन्दी साहित्य सम्मेलनस्याऽग्रिममधिवेशनं काश्यां भविष्यति ।

× × × ×

वर्षेऽस्मिन् हिन्दूमहासभायां वार्षिकमधिवेशनं दिसम्बरमासस्य २९-३०-३१ दिवसेषु नागपुरे संजातम् ।

× × × ×

वर्षेऽस्मिन् सितम्बर मासस्य तृतीये सप्ताहे शिमलायां हिन्दी साहित्यसम्मेलनस्य २७ तमवार्षिकाधिवेशनं श्रीमत् “आज” सम्पादकस्य पं० बाबूराव विष्णु पराङ्कर महोदयस्य खाभापित्वे सम्पन्नम् । सहैवाऽन्यान्यपि तत्राधिवेशनानि जातानि । सूची नीचे दीयते—

साहित्यपरिषदः—अध्यक्षः डा० धीरेन्द्रवर्मा एम० ए० डी० लिट् ।

इतिहास परिषदः—अध्यक्षः श्री जयचन्द्र विद्यालङ्कारः ।

दर्शनपरिषदः—अध्यक्षः डाक्टर भगवानदास एम० ए० डी० लिट् ।

विज्ञान-परिषदः—अध्यक्षः श्री फूलदेव सहाय एम० ए० ।

संगीतसम्मेलनम्—अध्यक्षः श्री डी० के० चौधरी लहरी एम० एल० ए० ।

एवं कविसम्मेलन—महिला सम्मेलने अपि सम्पन्ने ।

“केन्द्रिय असेम्बली” मध्ये डा० देसुमुखेन हिन्दूस्त्रीणां कृते विवाहविच्छेदाया-धिकारदायकः प्रस्ताव उपस्थापितः । तदुपरि संनातनी सदस्य—श्री वैजनाथजी वाजोरियामहोदयेनोक्तम्—“डाक्टर साहब का रोग दिन-दिन बढ़ता जा रहा है” । एतत्प्रस्तावाऽनुसारं पत्न्यौ पञ्चभिः वर्षैरन्यत्र स्थिते, परस्त्रिया सह कृते विवाहे धर्मच्युते वा स्त्री पतिं त्यक्तुं शक्नोति ।

× × × ×

सुदामा—(चिन्त्यमानं श्रीकृष्णमुद्दिश्य) सखे ! श्री कृष्ण,
यामिदित्सितमेव ते यदभवद् वाचा निषिद्धोऽपि सन्
तासां वस्तु तदात्मसात् प्रकुरुषे दानानपेक्षः स्वयम् ।
अस्माकं दधितः सखा, स्मररुजाच्छेदी प्रियो योषिताम्,
पित्रोः प्राणसमः शिशुश्च स कथं विस्मृत्य हार्दं स्थितः ॥४॥

वयस्य, मध्यत इव नश्चेतः, यतः—

आहूतोऽपि न यच्छसि प्रतिवचो नोन्मीलयस्यक्षिणी
मक्षीकाकुलसंकुलेऽपि वदने प्रेक्षोदयो नास्ति ते ।
वीर्यं भूधरभारधारणपटु स्वाङ्गैजनेऽप्यक्षमं

हा ! धातुः किमिवास्ति नाम हृदये येन त्वमीदृक् कुतः ॥५॥

सुबलः—(साशङ्कम्) यथेममालोकयामि तन्न कल्याणमाशंसे भवतूपसर्पामि ।
(उपसृत्य) सखे सुशामन् , अपि कुशलमस्माकं प्राणसखस्य ?

सुदामा—(सवैकुण्ठ्यम्) भ्रातः, कुतः कुशलम् ।

आहूतोऽपि न यच्छति प्रतिवचो नोन्मीलयस्यक्षिणी

मक्षीकाकुलसंकुलेऽपि वदने न स्पृश्यते संज्ञया ।

नैवासौ क्षमतेऽवसन्नवपुषः स्पन्दाय मन्वाय च

प्राणैर्नो यदि जीवति प्रियसखो भाग्यं सदाशास्महे ॥६॥

(इति रोदिति ।)

सुबलः—(सावेगम्) सखे, सम्यगविदितवृत्तान्तस्य मे दत्तसूचनो भव ।

सुदामा—भ्रातः सुबल, अद्यारुणोदये जनन्या प्रसाध्यमानो गोष्ठसज्जया
सहसैव मूर्च्छामापन्नो वयस्यो यथा निवेदितावस्थो वर्तते । किमन्यद् द्रक्ष्यामि—

ज्ञानं वलं कर्म च बालकेऽपि लोकोत्तरं यत्र निसर्गसिद्धम् ।

स तैर्विहीनः श्वसितावशेषः प्राणैः किमस्माकमतुल्यदुःखैः ॥७॥

(इति तूष्णीमश्नु मुञ्चति)

सुबलः—वयस्य, कथं रोदिवि ? ङाकिनीकृत्यमिदं मन्ये । एतत्प्रतिकर्तारः
शतं मान्त्रिकाः सन्ति ।

सुदामा—तदपसारकमान्त्रिकादिचिकित्सा विफलेति महदाशंकास्थानम् ।

सुबलः—(सोद्वेगम्) तदेवमवस्थमपहाय वयस्यं क प्रस्थितोऽसि ।

सुदामा—नन्दमहाराजस्यादेशेन महर्षिगर्गमुपस्थातुं प्रस्थितोऽस्मि, दैवं भैषज्यं
च तस्यैव भगवतो निदेशेन कर्तव्यमिति ।

सुबलः—सम्यग् विमृष्टं महाराजेन,

पूर्वापरपरिज्ञानकुशलो भगवानृषिः ।

तत्प्रसादेन पोतेन त्वरामो विपद्गर्णम् ॥८॥

तदहं वयस्यावलोकनाय प्रविशाम्यभ्यन्तरम्, त्वमपि यथारब्धमनुतिष्ठ ।
(इति निष्क्रान्तौ ।)

(दिङ्ममकः)

(ततः प्रविशति अङ्कस्थमूर्च्छितश्रीकृष्णा रोहिणी सैरिन्ध्या परिसान्त्वगाना यशोदा नन्दश्च ।)

यशोदा—(सकरुणम्) जाद, गेह पदं गोणोदं वुमुक्काए कादरोसि गेह ।

[तात, गृहाण एतत् नवनीतं वुमुक्षया कातरोसि गृहाण]

रोहिणी—(श्रीकृष्णं वीजयन्ती स्वगतम्) बहुजणसमागमं परिहरिअ णिहूदं
आणीदा वि वच्छो तहज्जेव हीसदि । अप्पाणं धारेहुं ण पारेहि पुत्तो मे रामो उन्मत्तो
विअ कहिं पत्थियो । ता वहिणीं किं भणामि ता होदु एव्वं । (प्रकाशम्) मा
दाव करिअदु णिदाभंगो वच्छस्स ।

[बहुजनसमागमं परिहृत्य निभृतमानीतोऽपि वत्सः तथैव दृश्यते । आत्मानं
धारयितुं न पारयामि पुत्रो मे राम उन्मत्त इव कुत्र प्रस्थितः । तद् भगिनीं किं
भणामि, तद् भवतु एवम् । मा तावत् क्रियतां निद्रामङ्गो वत्सस्य]

नन्दः—(साशङ्कम्) उत्तिष्ठ जीवनधन त्यज गादनिद्रां,

मुक्त्वा नवीननवनीतमुपेहि भूपाम् ।

एते त्वदीयमुहृदस्वदपेक्षयैव,

तिष्ठन्ति धेनुचयचारणवद्धभावाः ॥९॥

यशोदा—(साक्षम्) अज्जे गोबालो णिदिदोत्ति, किं मं आस्सासेसि !

[आर्ये गोपालो निद्रित इति किं माम् आश्वासयसि]

सैरिन्ध्री—देवि रोओ सव्वस्स होदि, पसमो वि होदि, ता एव्वं मा उत्तम्म ।

[देवि रोगः सर्वस्य भवति, प्रशमोऽपि भवति, तत् एवं मा उत्ताम्य]

नन्दः—हा वत्स ! हा गुणनिधे विधुकोटिरम्य वृन्दावनद्रविणसार मदेकसुनो ।

तातेति वाङ्मयमुष्ठां किर वारमेकमापीय कर्णयुगलं मम शीतमस्तु ॥१०॥

यशोदा—जाद, तुह मुहादो माद त्ति वच्चणं असुणंतीए फुड्ढि मे हिअअं,
ता एकवारं कपेहि माद त्ति ।

[तात, तव सुखात् मातरिति वचनं अमृण्वन्त्या स्फुटति मे हृदयम्, तत् एकवारं
कथय मातरिति]

नन्दः—वत्स, सखिवत्सलोऽसि—

कथमपि यदि पित्रोरावयोस्तेऽभिमानः

स न सहचरवर्गे बुध्यते प्राणतुल्ये ।

इह रुन्ति सुदाम्नि, ज्यायसि भ्रष्टधैर्ये,

रुदति च सुबलादौ दृष्टिपातो न तेऽभूत् ॥११॥

रोहिणी—रामो मे विना कहयं ण किं पि जाणादि दावगिपरिवृत्तस्य मिथस्स विअ अज्ज तस्स अवस्था—

[रामो मे विना कृष्णं न किमपि जानाति दावागिपरिवृत्तस्य मृगस्य इव अद्य तस्य अवस्था]

यशोदा—किदो मए एत्तिओ अणुणओ लोअस्स ए केणवि किं पि काहुं पारिदं । अज्जे पापसुं दे पड़ेमि सच्चं कधेहि णं जीविस्सदि मे गोबालो ?

[कृतो मया एतावाननुनयो लोकस्य न केनापि किमपि कर्तुं पारितम् । आर्ये पादयोस्ते पतामि सत्यं कथय ननु जीविष्यति मे गोपालः]

नन्दः—वत्स, किं न पश्यसि स्वमातुरवस्थाम् ?

हन्त ! त्वदीयजननीयमनभ्रवञ्ज-

पातावदीर्णतनुचूतलतावभासा ।

उन्मादिनीव गलदंशुककेशपाशा,

त्वज्जीवनाय कुरुतेऽञ्जलिमागतेषु ॥१२॥

रोहिणी—देअर तुमं वि जइ एव्वं होसि ता वहिणीं जसोदं कोण पवोध-
इस्सदि ।

[देवर त्वमपि यदि एवं भवसि, तत् भगिनीं यशोदां कः पुनः प्रबोधयिष्यति]

नन्दः—वत्स, आर्यया रोहिण्यानुयुक्तोऽपि कथमहं ते मातरं प्रबोध्यामि,
यतः स्वयमहं विमृशामि—

दिष्ट्या त्वामधिगम्य नन्दन्तया नन्दाह्वयं वास्तवं

प्राप्तोऽहं गतचेतने त्वयि पुनस्तच्च प्रतीपार्थकम् ।

एवं वृत्तिविरोधविप्लुतसमाख्यानानेन लोकोत्तरः

प्राणान् हन्त विमर्शं विस्मृतपदः किं सर्वसाधारणान् ॥१३॥

रोहिणी—देअर, अदिभूमि गदा दे संका, पेसिदो भवदा महेसियो गरगस्स उवट्टणाय सुदामा । तं पडिपालअन्तो धीरत्तणं ओलम्बहि द्विअअं ।

[देवर अतिभूमिं गता ते शङ्का, प्रेषितो भवता महर्षेः गर्गस्य उपस्थानाय, तं परिपालयन् धीरताम् अवलम्बय हृदयम्]

यशोदा—अज्जे खणं अहं गेहामि गोवालं उच्छंगे । [आर्ये क्षणम् अहं
गृह्णामि गोपालम् उत्सङ्गे]

रोहिणी—वहिणी जघा पूर्व्वं ते मुच्छा तघा दाणीं ए हुविस्सदित्ति को पच्चओ
[भगिनि, यथा पूर्व्वं ते मूर्च्छा तथा इदानीं न भविष्यतीति कः प्रत्ययः]

यशोदा—(सवाष्पम्) पाषाणी क्लृप्ता अहं ता गोवाल् एवम् पेक्विअ सुन्नुच्छं-
गावि जीवहि । (श्रीकृष्णाङ्गे हस्तं परामृशति) [पाषाणी खल्वहं तत् गोपालं एवं
दृष्ट्वा शून्योत्सङ्गापि जीवामि]

राहिणी—संतं पापं वच्छंगो दे पुण्णोज्जेव चिरं चिट्ठु । (शान्तं पापम्, चत्तु
सङ्गस्ते पूर्णं एव चिरं तिष्ठतु)

नन्दः—(सचिन्तम्) अहो विलम्बते सुदामा, न च हृदयं मे धृतिमावहति ।

(नेपथ्ये)

आयुर्वेदगभीरतत्त्वविदुषां चूडामणिः सज्जनै-

मान्यो मन्त्रविधिप्रयोगनिपुण स्तन्त्रस्त्रतन्त्रस्थितिः ।

सर्वव्याधिविमोचनो गुणनिधिः कर्त्तोषिधानामयं

प्राप्तो गर्गमुनीन्द्रकीर्तितकथो धन्वन्तरिः श्रीहरिः ॥१४॥

नन्दः—(श्रुतिमभिनीय) महर्षिगर्गाचार्योपदेशेनैकं वैद्यमुपानयन् सुदामा
वह्निरूपतन्दादिभिः परिचाययति (विभोक्त्य) हन्तागच्छति चायम् ।

(ततः प्रविशति त्वरितपदः सुदामा तद्दर्शितमार्गो वैद्यश्च)

सुदामा—त्वरा वाधते किमादर्शयामि ? प्रत्यक्षपथपतितमेतावन्मात्रमालोक्य
यतु वैद्यराजः—

विगलितगिरः क्रीडारानोन्मिताः शुक्सारिका

मुनिजन इव व्यायन्तास्ते कपोतसमुच्चयः ।

परिजनकुलं वाष्पग्लानं किमन्यदिहोच्यते,

शुचमिव दधत्यन्तर्द्वाराजिराणि जडान्यपि ॥१५॥

वैद्य०—(स्वगतम्)

मम लीलास्थलीमेतां सदानन्दसमुज्ज्वलाम् ।

क्षणादेव विपर्यस्तां पश्यन्नात्तं इवास्म्यहम् ॥१६॥

(प्रकाशम्) अहो मूर्त्तिमानिव शोकोऽयं शुद्धान्तः)

सुदामा—वैद्यराज, इतो निवर्त्य सज्जनयनमागम्यतामितः शतगुणशोकसङ्कु
विष्टान् पितृनुपसर्पावः । ते हि भवदागमनं प्रतिपालयन्तः कथमप्यासते ।

वैद्यः—(स्वगतम्) अद्य तदनुग्रहोऽपि मे कार्यान्तरम् । (प्रकाशम्) एवमस्तु ।

(इत्युमाबुपसर्पतः)

सुदामा—ताव, एष खलु वैद्यराजो मया निवेदितवृत्तान्तेन भगवता गर्गोपोप-
वर्णितगुणः प्रेषितः, कथितञ्च भगवता भो सुदामन्, मद्बचनानुच्यतां गोपराजः
अलमुद्वेगेन दैवादद्य मदाश्रममापन्नो वैद्यराजो वत्सगोपालमगदं करिष्यति । अह-
मपि यथावसरमागमिष्यामीति ।

नन्दः—(साञ्जलिबद्धम्) वत्स, कृतार्थोऽस्मि भगवतो मूर्त्तैनैवानुग्रहेणानेन
वैद्यराजेन अभयवचसा च ।

सुदामा—तात, भगवता यथोपवर्णितगुणस्तथा निवेद्यते—

आयुर्वेदगभीरतत्त्वविदुषाम् (इत्यर्द्धोक्ते) ।

नन्दः—सुदामन्, अलमनेन वचसा । वैद्यराज इदमासनमध्यास्यताम् । भगवता गर्गेण महर्षिणा प्रेरितो भवान्, इत्येव पर्याप्तम् ।

वैद्य०—(उपविश्य) देव शुश्रूषुरस्मि व्याधिविवरणम् ।

नन्दः—वैद्यराज ! आकस्मिकोऽयमद्यारुणोदयकालोपक्रमोऽस्य मूर्च्छार्ज्वरः । बहुधा कृते प्रतिकारोपायेऽपि न शान्त्यति, इयन्मात्रमस्मद्वगतम् ।

यशोदा—(साक्षम्) डाइणी बिइच्छावि जादा । [डाकिनीचिकित्सापि जाता]

वैद्य०—तर्हि गणनापेक्ष्यचिकित्सोऽयं व्याधिः । तत् पृच्छामि किमस्य बालकस्य नाम ?

नन्दः—वैद्यराज, अतीतवयसोरावयोरेकपुत्र इत्यादरेण बहुभिर्नामभिरयं व्यपदिश्यते । गोपाल इति हरिरिति कृष्ण इति चैवमादिभिः ।

वैद्य०—(सस्मितम्) यद्येवं हरिरिति मे समानं नामैवाहमस्य व्यवहरामि ।

नन्दः—वैद्यराज, यद्येवं पुत्रसनामतया परमप्रेमस्थानमसि, किं वा कथयामि-
एनं यदि प्रशमितामयमद्य कुर्याः प्रत्यर्पयामि बहुजीवनदाय किं ते ।

स्वीकर्तुमर्हसि तदर्हणरूपमेव सर्वस्वमस्ति मम यन्नवलक्ष्यधेनु ॥१७॥

(इति करौ गृह्णाति)

यशोदा—जाद, जीवावेहि मे गोबालं (इति पादयोः पतति) [तात, जीवय मे गोपालम्] ।

वैद्य०—(अपस्तृभ्य) तात अम्ब, मातापितृविहीनस्य मे भवन्तावेव माता-
पितरौ तत्कथमकल्याणं मे कुरुतः । गणयित्वा परीक्ष्य च गोपालं, सर्वमेव कथयिष्यामि ।

यशोदा—वच्छ पेक्ख, तुमं पेक्खिअ पढुत्तपओहरस्सि, अहं सच्चं ते मादा मादुणोच्छङ्गे पदयणासे बालअस्स ण होदि अकल्लाणं । ता तुमं मे अगगओ बालओ दुदीओ गोवालो । यं जीवावेहि सोअरं पेक्ख णं ।

[वत्स त्वां दृष्ट्वा प्रश्रुतपयोधरास्मि, अहं सत्यं ते माता । मातुरुत्सङ्गे पदण्यासे बालकस्य न भवति अकल्याणम्, त्वं मे अग्रजो बालको द्वितीयो गोपालः । तद् जीवय सोदरं पश्यैनम्]

वैद्य०—यथाज्ञापयति माता—(गणनमभिनीय गोपालं परीक्ष्य च सचिन्तमिव)
विषमोऽयं आधिदैविको व्याधिः ।

नन्दः—(साक्षम्) वत्स, तत्किमयमचिकित्स्यः ?

वैद्य०—नहि नहि, ।

यशोदा—(अश्रु परित्यजन्ती) जाद, चिरं जीअ । [वत्स, चिरं जीव]

वैद्य०—अम्ब, समाननामा प्राणभूतो बन्धुरयं गोपाल इत्यहं मन्ये, समाश्व-

सिंहि, किन्तु सतीसमाहृतयामुनसलिलस्पर्शमात्रसाध्योऽयं व्याधिरिति किञ्चित्
चिन्ताकारणमस्ति ।

यशोदा—वच्छ, अहंजेव सञ्चं यमुनाय जलं आणहस्सं ता किं एत्थ चिन्ता-
कारणम् ।

[वत्स, अहमेव स्वयं यमुनाया जलं आनेष्यामि तत् किमत्र चिन्ताकारणम्]
वैद्य०—अम्ब,

आद्वादशाब्दादुपयाति यावद्
द्वात्रिंशवर्षं वयसा सती या ।

समाहरेद् यामुनवारि सा चेत्
तदेव शक्त्या शमनं रुजोऽस्याः ॥१८॥

(सर्वे चिन्तां नाटयन्ति)

रोहिणी—वट्टवि एव परिची सदी इत्थिया कुडिला [वर्त्तत एव ईदृशी सती
स्त्री कुडिला]

सुशामा—सा हि सख्युमें सततमशुभमभिलषति ।

वैद्य०—किं तेन, प्रसिद्धो हि वस्तुतन्त्रः शक्तिभेदः—

अशुभमपि स्पृहयन्त्याः सत्यास्तदम्बु रुजं हरत्येव ।

शार्दूलस्यापि नखः कण्ठधृतः शिशुहितं कुरुते ॥१९॥

अपि च—

शुक्ले दारुणि संश्लिष्टः क्षिप्रं वह्निः प्रदीप्यते ।

आहृतेऽप्यातपार्तेन वह्निदीप्तिमनिच्छता ॥२०॥

नन्दः—तदेवं यदि सा मे गोपालं द्विष्यात् यमुनाया जलमेव नाहरिष्यति । अतस्ता-
मनुनयादिना कथमपि संप्रदीतुं स्वयमहं तदालयं गमिष्यामि ।

सुशामा—तिष्ठतु भवान्, अहमेव तदानयनाय पर्याप्तः । आगमने सतीयशो
लभः, अनागमने चासतीति परीवादः, इत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनं तत्रोपायः ।

नन्दः—यदि गोपालजीवनमस्पृहयन्ती तत्रोदासीत ?

सुशामा—तदा वक्ष्यामि,

पद्मां विभर्ति धरणी तरुणीं सर्ती त्वाम्

नान्यामिति प्रलपनं नितरामलीकम् ।

सत्यन्तरं यदि पुनर्नवल्लभेनो-

राज्ञो घटेत वसुना पशुना समा स्याः ॥ इति ॥२१॥

वैद्य०—(सहास्यम्) ताव, अनेनैव धीमता भविष्यतीष्टसिद्धिः ।

नन्दः—तद् गच्छ वत्स, गोपालजीवनाय । (वैद्यं प्रति) वत्स वैद्यराज, परीक्षस्व
पुनरपि गोपालम्, न मे चित्तमवतिष्ठते ।

यशोदा—(कृष्णशरीरे हस्तं परामृशन्ती साशङ्कम्) जाद, अधिअतरं ओसन्नो-
विअ दीसदि । [वत्स, अधिकतरं अवसन्न इव दृश्यते]

रोहिणी—समो एव भावो कथं अकल्लाणं कप्पेसि,

[सम एव भावः कथम् अकल्याणं कल्पयसि]

वैद्य०—(नाडीं परीक्ष्य) तात, अम्ब, आहत एव सलिले व्याधिरयं तत्प्रोक्षणेन
ज्वलज्ज्वलन इव वारिधारावर्षणेन सद्यः शममुपैष्यति ।

नन्दः—अपि तत्रास्ति अन्यदपि किञ्चिदपेक्षणीयम् ?

वैद्य०—अस्त्येकः शतच्छिद्रः कुम्भः ।

यशोदा—(सोत्कण्ठम्) किं तेण हुविस्सदि । [किं तेन भविष्यति]

वैद्य०—तेनैव जलमाहरणीयम् ।

नन्दः—(सवैकल्यम्) एवं हि अस्य रोगस्याप्रतिकार्यत्वमेव छलेन प्रकट-
यसि । (इत्युद्भ्रान्तं पश्यति)

यशोदा—जाद किं भणसि जं असंभवं तेण गोवाळस्स जीवणं ! हा हदद्धि
मंदभाइणी । (इति मूर्च्छति) [वत्स किं भणसि यत् असम्भवं तेन गोपालस्य
जीवनम्, हा हतास्मि मन्दभागिनी]

रोहिणी—(साश्रमम्) बहिणी तुमं मुक्का अट्ठाणं का दसा हुविस्सदि [भगिनी
त्वं मुक्का अस्माकं पुनः का दशा भविष्यति]

सैरिन्ध्री—(सजलसेकं तालवृन्तं संचालयन्ती) देवि ! समस्सस [देवि
समाश्रसिहि]

यशोदा—(समाश्रयस्य) जाद, वैज्जाराअ कधेदि अरणं उपाअं [वत्स, वैद्यराज
कथय अन्यमुपायम्]

वैद्य०—तात, अम्ब, विश्वस्यताम्—प्रत्यक्षमेवैतद् दर्शयामि यत् सती खलु
श्रीमन्तिनी छिद्रकुम्भेन जलमाहर्तुमलं भवतीति ।

यशोदा—(सविस्मयविषादम्) वच्छ सिविणअं विअ किंपि कधेसि । [वत्स,
स्वप्रकमिव किमपि कथयसि]

वैद्य०—आदिशतु तातः शतच्छिद्रकुम्भं जलपूर्णं कुम्भान्तरं चानेतुम् ।

नन्दः—सैरिन्ध्री, आनीयतां कृतच्छिद्रशतकः कुम्भः, जलपूर्णं च कुम्भान्तरम् ।

सैरिन्ध्री—जं आणवेदि देओ । (इति निष्क्रान्ता) [यद् आज्ञापयति देवः]

नन्दः—वत्स, किमत्र दर्शयिष्यसि ?

वैद्य०—अम्बैव मे स्वयं शतच्छिद्रकुम्भमगलितविन्दुकं जलेन पूरयतीति
दर्शयामि ।

सैरिन्ध्री (प्रविश्य) अअं आणीदो किदद्धिदसतओ कुंमो एदं अ जलपुणं

कुंभं त्वरं । (इति स्थापयति) [अयं आनीतः कृतछिद्रशतकः कुम्भः, इदं च जलपूर्णं कुम्भान्तरम्] ।

वैद्य०—(विलोक्य) पूरयत्वेन मम्बा, पश्यन्तु सर्वे सतीकरस्पर्शोनागण्डित-जलोऽयं कुम्भः स्थास्यतीति ।

यशोदा—वच्छ ता पूरेहि [तत् पूरयामि] (इति कुम्भान्तरस्थजलेन पूरयति) ।

नन्दः—(विलोक्य) आश्चर्यम्—

रन्ध्रवृन्दवृत्तमम्बुभाजनं चौद्रचक्रमिव मक्षिकोऽभिमितम् ।

अस्रवद्जलमिदं विलोक्यते स्वप्रमाणघटवारिपूरितम् ॥२२॥

सर्वाः—अचरिञ्चं अचरिञ्चं [आश्चर्यम् आश्चर्यम्]

नन्दः—(सविस्मयम्) वत्स, कौतुकात् पृच्छामि—

स्निग्धाञ्जनं नयनयोरपि भाजनं ते

श्रोत्रे निषिञ्चति सुवारससारधाराम्,

कर्मातिमानुषमहो यदिदं व्यडोकि

कः संस्तवस्तवनिवासकुञ्जानुबन्धी ॥२३॥

वैद्य०—ताव, श्रूयताम्—

बाधो ध्यानपुरे गतिर्मम पुनः सर्वत्र वंशो महान्,

पित्रोः संगतिवर्जितो मुनिगणैः प्रेम्णास्मि संभावितः ॥

वैद्योऽयं शरणप्रपन्नजनतासन्तापसंशान्तये

योग्यं योग्यमथौषधानि विस्तृजाम्याख्या तु मे कीर्तिता ॥२४॥

(पल्लो शब्दायते)

रोहिणी—(मृत्तिकायामङ्गुलिविघातं कृत्वा) सच्चं सच्चं [सत्यं सत्यम्]

यशोदा—(सानन्दम्) जाद, इमिण्या कर्मण्या जाणामि सदीए कुडिलाए जइ अणुगाहो भवे वच्छ गोवालो जीविसदित्ति । किंदु चिरं गदो सुदामा ण परिणिवृट्ठि । [वत्स, अनेन कर्मण्या जानामि सत्याः कुडिलाया यदि अनुग्रहो भवेत् वत्सगोपालो जीविष्यतीति, किन्तु चिरं गतः सुदामा न प्रक्षिण्वर्तते]

नन्दः—(सहर्षम् उत्थाय) अयं सुदामा इन्त ! तमनुसरन्ती वत्सा कुडिडा ।

यशोदा—(ससंभ्रमम् उत्थाय) कहिं कहिं [कुत्र ? कुत्र ?]

नन्दः—देवि !

वाष्पप्रवाहपूर्णे ते नेत्रेण दर्शनक्षमे ।

वस्तुनोऽप्रस्थितस्यापि यथा कुम्भटिकोदये ॥२५॥

तदेनामहं प्रत्युद्गच्छामि । (इत्युत्थाय किञ्चित् पदानि गत्वा) एहि मातः कुडिले, एहि, देहि नो जीवनम् ।

[ततः प्रविशति सुदामपुरस्सरा कुडिला]

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्रापट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्यते ।

२—धनादेशपत्र--(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । बी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् बिलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश--(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदानेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषय-लिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिका सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्नुयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्टवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वरूपसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते तु विशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः ।

सूर्योदयः ।

Reg. No. 1446 A

गृहवास्तुमाला ।

यह पुस्तक वास्तुविद्या के लिये अपने ढंग की निशाली है। इसमें भूमिसंशोधन सच्चा शून्योद्धार, गृहनिर्माण, गृहप्रतिष्ठा, अनेक प्रकार से सोपान्तिक पिण्डानयन, गजगृह, अश्वगृह निर्माण नृपगृह, राजकुमारगृह आदिका निर्माण, वृक्ष रोपण, वृक्षचिकित्सा द्वाकालो, (किस भूमि में कितने हाथ के अन्दर जल है इसका ज्ञान) देवालय निर्माण, देवप्रतिष्ठा इत्यादि अनेक वस्तुओं का सम्पूर्ण संग्रह है। साथ सिद्धपिरण्ड सारिणी शिलान्यास पद्धति वास्तुशान्तिपद्धति समन्वात्मक दिया गया है। केवल एक पुस्तक पास में रखने से और किसी पुस्तक की आवश्यकता नहीं रहती है। मूल्य कमीशन देकर १।- डाक खर्च पृथक् सभी पुस्तक विक्रेताओं के पास मिलती है।

—रामनिहोरद्विवेदी—धर्मकूप, काशी ।

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः । धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्व-विधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । मूल्यम् ४) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढतात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः सविस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक् ।

प्रातिस्थानम्—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहाएडमल, जगतगंज बनारस ।

ज्यौतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्ति वर्णिताऽस्ति । ग्राहकैराशुरूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डलीनिरीक्षणैविभिस्तथा सह-रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्रातिस्थानम्—

राजकुमारगृह, पण्डिततारादत्तराजज्योतिषिद्,
रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

Printed by Pt. Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares